

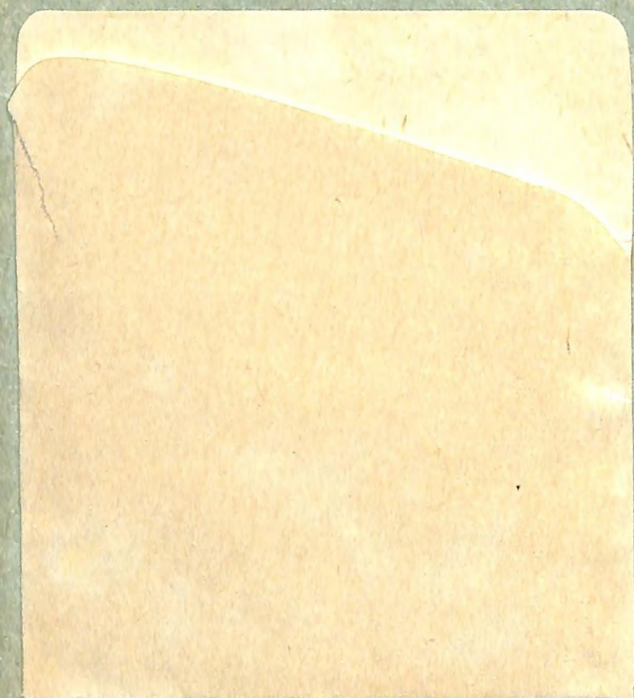
83 312-632.1/3  
77610

С. С. СУРАЗАКОВ

# ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

4-чи КЛАССКА

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1970













80 (4AT) 2 (078)  
С. 900.

С. С. СУРАЗАКОВ

# ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

20.11.1971 жас

✓  
2  
0

IV-чи КЛАССТЫҢ  
ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

*Горно-Алтайский облоно јөптөгөн*

Горно-Алтайский  
Библиотека

**ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ**

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ  
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БОЛУҒИ • 1970

83.3(2-632.1)-3 971

8c(a.11)2

~~C900~~

T610





## АР-БУТКЕН КҮСКИДЕ.

*А. Адаров.*

Күс.

Ойто ло күс једип келди.  
Сары јалбырактар кейде айланат.  
Јанып брааткан турналар ўни  
Јангылга болуп кырларда артат.

Ўдө берген јайды сананып,  
Ўркиш агаш араайын шуулайт.  
Ару сындарга чыга конуп,  
Амырғы кожоғын ағдар тартат.

Ажын кезип салган јаландар  
Алтын күннинг алдында амырайт.  
Чанкыр тенгериге бажыла түртүл,  
Јажыл мөжим омок шуулайт.

Қыш клееткенине санааркап тургандый,  
Қырлар баштары буурайа берди..  
Мен күски күндерди сўййдим,  
Баштапкы карды энчикпей сакыйдым.

1. Ұлгерде поэт күстинг кандый темдектерин көргүзет?
2. Ар-бүткенде күскиде кандый кубулталар болуп јат?

*Јакылта.* Бойыгар «Күс» деп бажалыкту куучын сананын бичигер.

Кырада.

Суулай берген сур салкын  
Сүүп, кыраны сыймады.  
Сары мажак сагалын  
Сарбандадып сүгүнди.

Алтыла өрүп салгандый  
Арба, буудай жайканат.  
Аштын жыды калаштый  
Амтанду, жараш жытанат.

*Жакылта.* Бу үлгерде күстин кандый аңылу темдектери көргүзилген?  
Күс керегинде өрө берилген эки үлгердин чечен сөстөрүн темдектегер.

*П. А. Чагат-Строев.*

Картошко керегинде кожон.

Б а л а з ы:

Кату жерди мен казып,  
Мен казып,  
Тобрагын жымжаттым,  
Жымжаттым.  
Нени чачар-саларын,  
Саларын,  
Чат сананып таппадым,  
Таппадым.

Э н е з и:

Күбүр кара тобракка,  
Тобракка  
Қартоп деген аш салар,  
Аш салар.  
Чыккан күчтин ордына,  
Ордына



Бийик түжүм алылар,  
Алылар.

Б а л а з ы:

Қоңдөй ойдык казала,  
Казала,  
Қөмүп салдым картопты,  
Картопты.  
Оноң ары мен, эне,  
Мен, эне,  
Қанайдайын бу ашты,  
Бу ашты?

Э н е з и:

Жерден сабы чыкса ла,  
Чыкса ла,  
Төзин оның көмөринг,  
Көмөринг.  
Көмөр тушта кичеезен,  
Кичеезен,  
Ток курсакту болорың,  
Болорың.

Б а л а з ы:

Сабы чыгып келерде,  
Келерде,  
Қөмүп салдым уйазын,  
Уйазын.  
Қошгой кожо көк баргаа,  
Көк баргаа  
Өзүп калды — кайдайын,  
Кайдайын?

Э н е з и:

Көк баргаадаң коркыйла,  
Коркыйла,  
Қалактап сен отурба,  
Отурба.

Тазылыла јулуп сал,  
Јулуп сал,  
Қартошқонды бастырба,  
Бастырба.

Б а л а з ы:

Қамық кўчим салғаным,  
Салғаным,  
Тегин јерге барбады,  
Барбады.  
Қартоп ажым көп бүдүп,  
Көп бүдүп,  
Тойор курсак табылды,  
Табылды.

Э н е з и:

Јылу оро казала,  
Казала,  
Јымжак өлөң төжөйли,  
Төжөйли.  
Јылга јийтен ажысты,  
Ажысты  
Јылулап, бектеп салалы,  
Салалы.

Б а л а з ы:

Қартоп аштың тузазын,  
Тузазын  
Эмди, эне, јарт билдим,  
Јарт билдим.  
Эмди келер јасқыда,  
Јасқыда  
Эки анча саларым,  
Саларым.

Э н е з и л е б а л а з ы:

Қўлге көмүп јигенде,  
Јигенде,



Лип тургадый, татузын,  
Татузын!  
Қайнадала јигенде,  
Јигенде,  
Қўўнге тийбес ток курсак,  
Ток курсак.  
Аш јўзўнине кожулып,  
Кожулып,  
Аш амтанын кийдирер,  
Кийдирер.  
Қартошконы көп салзан,  
Көп салзан,  
Қардын сенинг ток јўрер,  
Ток јўрер.

Алтайлар маала ажын саларын кемнег, качан ўренген? Слердин јерде кандый маала ажы өзөт?

*М. В. Мундус-Эдоков.*

### Кас ла турна.

Кас көлдө кайкалап јўреле, бойы куучындап айтты:

— Је база, мен бүдерде, јакшы ок бүткен куш! Јерле базып, суула кайкалап, учса, учуп јўредим, ай канатту куштардын ортозында мендий куш јок, јер ўстўнде ончо канаттунын кааны мен — деди.

Кастын куучынын турна угала, айтты:

— Чындап, кас, сен тенек бүдўптирин! Бодон, санан: суула балык кирези јўзеринг бе? Јўгўрип, атка једеринг бе? Учса, канкереде кирелў учарынг ба? Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе, артык — деди.

1. Бу басняда кандый улус шоодылат?

2. «Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе, артык» деген сөстөрдн јартагар. Бу сөстөрднн учурына тўнгей кеп сөстөр таап, айдыгар.

*М. В. Чевалков.*

### Көбөлөк лө Адару.

Адару учуп, амырабай јўрди.  
Ар чечектен соруп јўрди.

Көл жаказынаг Көбөлөк келди,  
Көрүмжилү жараш учуп келди.  
Адаруга Көбөлөк айтты:  
«Ар чечекке не керек минедин?  
Ару жүрбей, не быјарзыйдын?  
Арынып жүре, өлөринг.  
Ајыктап канадымды көрзөң!  
Ай билдирлү јакшы торкодый.  
Алтын-Тонгуска<sup>1</sup> теңдежерим,  
Акалатпай, јендежерим» — деди.  
Адару айтты:  
«Көл жаказында конуп жүрединг,  
Көрүмжилү болуп мактанып жүрединг.  
Јай өдөрин билбей жүрединг,  
Јайрадылып каларын эзебей жүрединг.  
Айландыра көкүп учуп жүрединг,  
Айыл тудуп аларын эзебейдинг.  
Кубуксып<sup>2</sup> учуп, мактанып жүрединг,  
Курсактан аштаарын эзебейдинг.  
Куру түжүп, кыш келгежин,  
Куруйа кадып өлөринг.  
Мени быјар көрүп не айдадын?  
Мениг айылымды барып көрзөң.  
Јиир ажым айылыма толо,  
Јигенде, јиликтен тату.  
Кирленип иштенип тапканымды  
Кийининде јип, јыргап јадарым.  
Белендеп алзам, аштабазым,  
Бедренип кижиден суранбазым.  
Айылчы сыйлаарга ажым јараар,  
Айылчы јизе, мактап јанар» — деди.  
Јайымдап Көбөлөк учуп жүрди,  
Јайдын өткөнин билбей калды.  
Чын соок једип келерде,  
Чырыя Көбөлөк тонгуп калды.  
Куркунду куштын јеми болды,  
Кулагы укканнын каткызы болды.

1 Алтын-Тонус — куштын ады.

2 Кубуксып — јыргап.



Көббөлөктің кижі, бу үлгерди ук!  
Жазанып, жалкуурып жүргенниң  
Жаткан журты үрелер.  
Колы иштебесе,  
Қоногында жири јок болор.  
Қолтугы сыстабаза,  
Қонуп јадары јок болор.  
Адарудый болбозо,  
Ажы-тузы јок болор.  
Амыр жүрбей иштенбесе,  
Ач үрени аштаар.  
Чыдаганча иштенбесе,  
Чырайы кадып өлөр.

1. Басняның учурын ла содержаниезин јакшы билип алыгар.
2. Көббөлөк лө Адару ажыра кандый улусты көргүскенин билдигер?
3. Көббөлөк ажыра кандый улустың кылык-јаңын электеп јат?
4. Адару ажыра кандый улустың кылык-јаңын мактап јат?
5. «Көббөлөк лө Адару» деп басня неге үредет?

*Јакылта.* Бу басняны рольдор сайын үлеп, үренип алала, ойын эдип көргүзигер.

## Басня.

Ан-куштар эмезе кандый бир тын јок немелер ажыра улустың јадын-жүрүмин, кылык-јаңын көргүскен јаан эмес произведениени басня деп адап јат.

«Көббөлөк лө Адару» деген басняда М. В. Чевалков Көббөлөк лө Адаруның эрмектешкени, учында Көббөлөк өлүп калганы керегинде айдат. Је шүүнип көрзөбис, автор Көббөлөк ажыра јалку, јазанчак улусты электегенни, Адару ажыра иштенкей улусты мактаганын биледибис.

Анайда улустың жүрүмин кандый бир тындулар ол эмезе тын јок немелер ажыра көргүскен художественный эп-арганы аллегория деп адаар. Басня — аллегориялу произведение. Басняларды көп сабазында үлгерлеп бичиир.

Басняны улус јебрен чактаң бери билер. Басня бичиир улус көп чактардың туркунына бойларының произведениелеринде албатыга јарабас кылыкту улусты электеп, шоодып, оморды јакшы кылыкка, јакшы укаа-санаага үредетен.

Баснялардын учурлу кезик сөстөрү кеп сөстөр болуп, алба-  
тылар ортодо текши таркаган.

Эң көп лө эң артык басняларды улу орус поэт И. А. Крылов  
бичиген, алтай басня бичиичи М. В. Чевалков болгон.

Кеп сөс. Иштенбес кижги мунг күнди кысканбас,  
Иштенер кижги бир күнди кысканар.





## АЛТАЙ ЧӨРЧӨКТӨР, ТАБЫШКАКТАР, КЕП СӨСТӨР.

### ЧӨРЧӨКТӨР

#### Ырысту.

Сүмөр туунун күнөт желтегейинде сүт көлдин жаратында бир уулчак журтады. Онын сыны жабызак болгон: өлгөн ортозыла барганда, уулчак көрүнбөйтөн. Эки тийининин терезинен элбек жакшы бөрүк эдинетен. Жаңгыс эликтин бычкагынаң жаан эптү өдүк кийетен. Јүзи теп-тегерик, көстөри жылдыстый болгон; ол качан да ыйлабайтан.

Бир катап сүт көлдин жанына ак-боро адына минген Ак-каан келди. Ого өткүн жараш үн угулды.

«Чечектер канайда кожондоор болды?» — деп, Ак-каан ичинде сананды. Аттан жайылып келеле, камчынын сабыла чейнинин бажын айра тартты. Анда тегерик жүстү уулчактын отурганын көрүп ийди. Кичинек уулчак төнөзөккө отурала, кургак комургайдан шоор эдип алган, жүзүңделтип ойноп отурды.

— Сенин адыг кем, балам?

— Менин адым Ырысту.

— Адаң-эненг кемдер болор?

— Адам Сүмер-Улан кара туу, энем сүтке түңгей Ак-Көл.

— Оны сен кайдан билип туруң?

— Туу мени жиилегиле азырайт, көл десе сүдиле сугарат.

Јаш баланын берген каруузы Ак-каанга сүрекей жарады.

— Сенин меге бала болор күүниң бар ба, Ырысту? Мен сеге торко тон кийдирерим, алама-шикир курсакла азыраарым, чыйрак жакшы атка миндирерим.

Ырысту тың мойношподы, ак-боро аттың учазына јеп-јенгил



учкажып ийди. Ак-кааннаң бек тудунды, ак өргөөни көстөп жүре бергиледи.

Айылга жеткен соңында каанның жакылтазы башка болды. Уулчакка уйлар кабыртып койды. Ырысту кышкы күнниң соогына тонуп, жайгы күнниң жанмырына өдүп, уйларды кабырды. Түн-түш кабырар болгон. Салкын өзөгине тийгизе соготон. Өдү-ги бутка жаба каткан, тоны десе жардына жаба каткан. Көстниң жажы төгүлөр болды. Оозы комудалду кожондоорго үренди. Же онын комудалын тыгдайтан кижиге жок болды.

Бир катап Ырысту жажыл өлгөнниң үстүнө жадып, уйуктай бергенин бойы да билбей калды. Түш жеринде ого бир буурыл башту, чырчык чырайлу өрөкөн базып келди.

— Сен, уулчагым, кырда жаңгыскан жүреринде, көзиннен жаш көрүнбейтен, оозыңнан комудалду кожондор угулбайтан эди. Эмди уйуктап жатканда, нениң учун кунукчулду оңтойдың?

— Мениң буттарыма кату баскан. Колдорымнын чагы жоголгон. Кардымда курсак жок. Түн-түш уйларла кожо жүрерге чагым чыга берди.

Карган өрөкөн тайагын сыймап, азу сагалын жазап ийди. Көзин сыкыйтып алала, айтты:

— А сен, уулчагым, уйларды жаттыргызайын дезенг, «бып» дезенг, озор жада түжер. Одорлодойын дезенг, «тап-тажланг» дезенг, уйлар одорлой берер.

Ырысту бажын көдүрип, көзин ачты: чаңкыр тегериде изү күннен башка неме көрүнбеди. Ол көзин ойто жумды.

— Мөө! — деп, уйлар мөөрөжөлө, жер сайын баскылады.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырды.

Уйлар турган ла жерине ончолоры жаткылай берди.

Уулчактын комудалду кожонгы астады. Онын жыргалы көптөди, ай канатту куштарла, алтан жүзүн чечекле ойноп жүрер болды. Уйлар десе мөөрөбөй дө, кепшенбей де жадар болды.

Же Ырысту уйларды көп сабазында жаттыргызып турган учун, уйлар отобой, арыктады.

Бу керекти Ак-каан көрүп ийди:

— Жалку кулугур, уйларды кабырып билбей турун! Сен база кижиге бе? Мен сени эмди, кыс кижини чилеп, чеген быштырарым.

Ол күннен ала Ырысту Ак-каанның алтан аркыт чегенин түнге-түшке уйку жоктон быжар болды. Уулчактын колдору тыштанбады: Ак-каанның абакайы, кул желиндерине аракыны



астырып, айылдап келген байларды, жайзаңдарды, камдарды сагыштарын чыгарга аракыладар болды. Олор туруп болбой, тоголонып жадат. Ырысту десе бир де амыр көрбөйт.

— Бу не бүдүштү иш! — деп, эзирик абакай кыйгырат. — Аркытты анайда быжар ба? Курч бычакла бажыңды кезерим! Узун жыдала жүрепинди кадаарым!

Каан эки балалу болгон. Уулы сегис жашка жетире өрө туруп баспаган, эрмектенбеген. Тоормош ошкош тоголонып жадар, торбок кептү бустап жадар болгон. Кызы десе шулмус болгон: чыйрагы тийиндий, ачынчагы жеекендий болгон. Ол унчукпай отуруп болбойтон. Көзи ачылбаган күчүк ошкош, жаантайын кангылап турар.

Бир катап кызычак карындажынаң эликтин кажыгын блаашкан. Уулчак кажыкты бектеп тудуп алган, бустап отурды. Кыс десе оны тырмап, чынгырып турды.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Кызычактын колы карындажынын бажына жапшына берди.

— Қайттыгар, мениң балдарым? Мындый неме өскө улустың журтында болзо кайдат! — деп айдала, мыны көргөн каанның абакайы ыйлай-ыйлай эки балазын кучактай тутты.

— Бып! — деп, Ырысту шымыранды. Каанның абакайы балдарына база жапшына берди.

Бу өйдө Ак-каан эжиктен кирди, оларды бир кезек кайкап көрди.

— Бу слер эзирик пе айла кандый? — деп, Ак-каан кыйгырып сурады. Абакайын согорго колын көдүрди. Ырысту бойының «бып» деген сөзин айдып ийди — каанның колы абакайының жардына жапшына берди.

Ырысту десе кургак комургайдан шоор жазайла, жүзүн-башка жараштыра кожондой берди.

— Сен, бийтгү, куртту Ырысту, талдама камдарды барып бери кычыр! — деп, каан кыйгырып айтты.

Ырысту тызырада жүгүре берди. Канча бар камдарды ончозын жууды. Олор келеле, талдама малдардан мал тайды, тартуга бирден ат алды. Ичкен аракыларын түгезе урар тажуурлар табылбас, жиген эттерин бадырып салар үкпектер<sup>1</sup> табылбас болды, же каанның билезин эмдеп болбодылар. Бастыра камдар баштарын жайкагылайт, семис этле кегиргилейт, жапшынышкан

<sup>1</sup> Үкпек — этти артатпаска сугар жер.



каанның билезин болужы жок көрүп отургылайт. Қалганчыда карган дегени мынайда айтты:

— Жер-тенгери бириккенинде улу Телтекпей деп кам бар эди. Каанды эмдезе, ол эмдеер, онон өскө бистинг күч жетпес.

Ол јорукка Ырыстуны ок ийер эдип јөптөштилер.

Ырысту Телтекпей камга барды. Улу Телтекпей кам көк буказына минеле, каан јерине једип келди. Тиштерин өткүре чилекейин чыкырып ийди:

— Андый ооруны јаспазам, Алтайды ашкан, магы чыккан адым кайда? Канза да таңкы тарткалакта, озор ончозы айрылыжа берер — деп, улу Телтекпей мактанала, адынаг араай түшти, анча-мынча тыштанарга јажыл өлөнгө отурып ийди. Канзазын күйдүрерге отугын чагып алды. Бу тужунда Ырысту айтты:

— Слер, јаан кижн, јаш өлөнгө не керек отурыгар? Онын ордына ол јалбак јылу ташка отурзагар.

Телтекпей араай турды, јалбак ташка јамыркап отурды.

— Бып! — деп, Ырысту араай айтты.

Телтекпей кам узун сорпуулду канзазын тартып отурды, ончолоры тынбай да анаар көргиледи.

— Бу канзада таңкы божоголокто, слер јазыларыгар, кааным! — деп, кам Телтекпей мактанат.

Је ол экинчи, үчинчи, төртинчи канза таңкыны тартты, каанның билезине кайкал болуп турганы билдирбеди, отурган ла бойынча отургылады.

Телтекпей кам өрө турды. Оныла кожо боро јалбак таш өрө көдүрилип келеле, камды јер јаар тартып ийди. Телтекпейдинг көзи арай ла јыкпыгынаг ашпады.

— Бу кандый аайлу таш болды, мениг балам Ырысту?

— Таштый ла таш эмей база. Туудан экелген таш. Туу эзине мүргүгөр, онон болуш сурагар — деп, пуулчак каруузын берди.

Телтекпей мандайын јерге түртүп, мүргүди.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Камнын мандайы јерге јапшына бергенин анда турган улус көрүп ийди.

— А-а, айдарда, бу сениг кылыгыг болгон бо, уят жок Ырысту? Эмди ле сени өлтүрерим! — деп, каан кыйгырды.

Ырысту он колын өрө көдүрди. Онын ай ошкош чырайы јаркындала берди.

— Тап-тажлан! — деп айдарда, каанның билези туш-баш-



ка тоголонышты. Улу Телтекпейдин маңдайы жерден айрылды, таштан көчүги айрылды, көк буказына минеле, ары болуп мантатты. Онон бери оны бир де кижги көрбөди. Кичинек Ырысту каанга жууктай басып келди:

— Же, мени өлтүрөргө сананганыгар, эмди өлтүригер!

Каан, былча туткан чычкандый, тырлажып турды. Каанның абакайы десе, жаан кара бакадый, балбайа берген отурды.

Балдары орын алдына жажынды, камдары ончозы качып атандылар.

Жаш Ырысту десе алтын бозогоны алтап кирди, алтын ширееге жалтанбай отурды. Бир кезек отурала: «Тап-тажлан» — деп бойына айтты, ширееден түжүрө секиреле, Сүт-Көлине, Сүмер-Улан кара туузына ойто жана берди.

1. Ырысту кандый уулчак болгон?
2. Ак-каан, онын абакайы ла балдары кандый кеберлү көргүзилет?
3. Камдар кандый кеберлү көргүзилген?
4. Чөрчөктин фантастический жерлерин<sup>1</sup> табыгар. Ырыстуга кем канайда болжун жетирет? Ненин учун ол ого болужат?
5. Албатынын кандый санаа-шүүлтези, күүни чөрчөктө айдылган?

*Жакылта.* Чөрчөктин планын тургузыгар.

## Керик бака.

Литкек сары көлдө бир бака журтап жаткан. Бир катап ол бойынын айылынан чыгып, тегерик сары көлдөн ырады. Тебинип-тебинип жемзеп барды. Тебинип-тебинип жүрөле, жанар жолун таппай калды.

Жолдо десе ого жаан түбек болды: кызыл чымалынын жолына учурады. Чымалылар «макалу жымжак курсак табылды» дежип, онын үстүне сыралыжып, ичи-кардын тиштей бердилер.

— О-ой! — Бака чыдашпай ыйлады. — А-ай! Слерде бир кичү уят бар ба, жок по? Азып жүрген мени тиштеерге, аштап жүрген менин каным сорорго не болдыгар?

Чымалыларга чындап та уятту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага жабыс мүргүдилер, мындый сөсти ого айттылар:

— Күндүлү бүткен слерди, бака, бистинг айылга кычырып

---

<sup>1</sup> Фантастика — ждын-жүрүмде чын эмес немелер керегинде айдылганы.



турубыс, алама-шикирле күндүлеерибис, ачу аракыдаг ичирерибис.

Бака јөпкө кире берди. Нени јигенин ол ондобойт. Ажанып отуларда, кандый куучын болгонын торт ондобойт. Кандый төжөккө јадып ујуктаганын чек билинбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган монус<sup>1</sup> эmdir.

Эртен тура бир чымалыдан јайнап сурады:

— Баштан баш болзын, бу тыттыг бажына чыгала, көрзөг: мениг айылым кажы јанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн күнбадыжында көл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар јол көргүзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый јакшынак! — Баканыг сүүнгени сүрекеј болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичинг сыстаганча ла азыраарым!

— Јо-ок, — чымалы каруузына айтты, — мен јангыскан күндүледер күүним јок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыбыс. Бүгүн күндүлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс јангыс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јангыстан болорын билбейтенибис.

Анайдарда, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынан, јалбак көк таштый, тебинип-тебинип баратты, чымалылар дезе онын кийининен, кара суудый агып баргылады.

Ол агаштыг ортозында канча ла чымалылар ончозы баканы ээчиде јүрүп ийдилер.

Көлгө јеткилеерде, бака ологго айтты:

— Слер, мениг күндүлү айылчыларым, чүрче ле мында сакып алыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп јакылта берейин — дейле, суу төмөн чоп эде берди. Суудан дезе ак тосток көбүк бортылдай берди.

Чымалылар бир күн сакыды, экинчи күн база сакыды — је бакадан суру да јок.

Јетинчи күн чымалылардын энези чугулданды.

— Је болгой, баканыг курсагын сакып турала, торолоп өлөтөн турубыс! — деди.

Курын кезе тартынып курчанала, эне чымалы айылы јаар басты. Бастыра чымалылар, курларын кезе тартынып курчанала, энезининг кийининен јандылар.

<sup>1</sup> Монус — мында айдылганы аайынча: күлүк, кайракан.



Онон бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бүгүнге жетире жүрүлөр. Олор эмдиге жетире тойо ажан-галак деп айдыжат.

1. Чымалылардын ла баканын кылык-јагы ла эткен керектери ажыра кандый улус керегинде билдигер?

2. Чөрчөк кемдерди мактайт, кемдерди электейт?

3. Ан-куш, жүзүн-жүүр тындулар керегинде база кандый чөрчөктөр билеригер?

*Жакылта.* Чөрчөктин планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

### Сары-каан.

Мынанг озо Алтайда Сары-каан деп каан журтаган. Чымалы-дый малду болгон, кажат кептү жөөжөзи өргөзүн өрө тиргеген. Же Сары-каан бойы тенек-керсүзи билдирбес кижиге болгон. Керек десе ачу ла татунын амтанын ылгаштырбайтан, кара ла күрөгүнүн өнгин билбейтен.

Бир катап Сары-каан кулын кычырып алала, айтты:

— Менин кызым кандый бала таап алыптыр, барып ук.

Кул эжиктен тыркыражып чыкты. Каскак жолло жүгүрүккө барды. Келеле, көрөр болзо — көк жарамас! — кааннын кызы кыс таап алыптыр. Мыны билген кул сүрекей тыг коркыды. Ойто жанып келеделе, бойында шүүнди: «Эмди мыны канайдар? Уул деп айтсам, Сары-каан бүтпей кайтсын, же чынын ого улус айдар болзо, болчок бажынды ол, кандыктын бажын чылап, үзе тартар. Кыс таптыр деп айткай эдим — жаман жар экелдинг дейле, бажымды ошкош ло үзер туру».

Кул једип келди.

— Же... — деп, Сары-каан семизине тумчаланып, кыйгырды, — кандый бала таптыр? Түрген айт, эки кулагым сүүнзин.

Кул эрдин де ачып болбой барды. Эски тоннын эдеги эки тизезине копылдап турды. Самтар бөрүгиге колында тырлажат. Такталган керегези сол кулагынын үстүндө чарчалат. Тиштери десе, соокко тонгондый, тазырайт. Сары-каан сегизинчизин кыйгырарда, кулы арайдаң ла унчукты:

— Кы-кы-кы-с...

— Мен десе уул деп айдып турум, анайтканда, уул болор учурлу! Менин баш кезеечилерим кайда?

Баш кезеечилери жүгүргилеп келди. Кулды кайыш армакчыла



күлүл ийдилер. Бу ла өйдө боро бөднө учуп келеле, каанның бажына отура түшти.

— Эй, кул! — деп, Сары-каан огурды, — тургуза ла бу бөднөни тут!

Баш кезеечилер армакчыны чечип ийдилер. Кул бастыра бойы тырлажып, бөднөни тударга келди.

— Тенек десе тенек ле сен база! — Сары-каан карсылдада каткырды. — Канатту кушты кандый кижы колло тудуп жүргенин көрдүң сен? Мениң темир токтогымды алала, оныла сок!

Сары-каанның жакылтазы сүрекей кату болгон. Кул оны укпай барар учуры жок. Темир токтокты келип тутты, онтоп, ыкчап, өрө көдүрди, талайып келеле, сокты. Боро бөднө бойтылдап ийди, канады тиркиреп, уча берди — темир токток десе канча ла бар уурыла Сары-каанның манкан бажына келип түшти.

Каан кижининг бажы эки ийинине өтөктий жапшына берди.

1. Сары-каанның кандый кылык-жангын чөрчөк көргүзөт?
2. Кулдардын жадын-жүрүми кандый болгонун чөрчөк көргүзөт?
3. Кандый учурдагы улам кул жеткердеги айрылып калды?

*Жакылта.* Бу чөрчөктүн планын тургузаар.

## Арбаның чарактары.

Озогы тушта алтай улус кыра сүрбей, аш өскүрбей, жайыкыжыла жүк ле мал азырайтан.

Же бир катап орто кышта теңерини кара булут бүркеп ийген, тогус күннин туркунына жаан кар жааган. Онынчы күнде корон соок түшти. Бастыра жер калың тошло бүркеле берди, аттар өлгөн бедреп, тошты оодо чапчып турдылар, уйлар тошты жалап жүрдилер. Бастыра мал курсак таппай, көдүрте берди.

Улус эттинг амтанын да ундыды, олор жагыс ла кара суу кайнадып ичер болды. Карган улус ээчий-деечий өлгилеп турган, жийттердин күчи там ла астап турды, кыстар десе күлүм-зиренбей де барган. Түбек, караңуу түйн чилеп, ончо улустын санаазын аймадып ийген. Кожоннын ордына айландыра онту угулар болды. Керек десе агаштар да шуулабай, куштар да унчукпай барган. Жагыс ла үренчи деп кушкаш чыйкылдап, ары-бери учуп жүрди. Улустын өлүп турганын көрөлө, ол санааркай



берди. «Олорго канайда болужар? Улусты ач өлүмнөн канайда аргадаар?» — деп, ол сананды.

Үренчи алдында ыраак чөлдөргө көп катап учуп жүргөн. Анда ол тураларда јуртап јаткан орус улусты көргөн. Јаскыда олор јерди сүрүп, аш чачатан. Үй улус десе изү печкеге калаш быжыратан. Учуп жүргөн үренчилерди амтанду калаштын оодыктарыла күндүлейтен.

Үренчи бу мыны эске алынала, сүүнчилү секирил, тууларда јаткан улуска айтты:

— Мен слерге болужарым.

Анайда айдала, үренчи чөл јаар учуп жүре берди.

Өлөрдиг бери јанында жүргөн улус оны көстөриле үйдежип, терен үшкүрип, артып калгылады.

— Мындый кичинек кушкаш албатыны канайда аргадайтан? Онын күчи канайып једетен? — деп, олор санааркап турдылар.

Је андый да болзо, олор үренчини сакуп, учуп келер јолы јаар карап жүрдилер. Јас келди. Күннинг чогы изип, јерди бүркеп, тошты кайылтып ийди. Суучактар шоркырап акты. Јер јажарып, чечектер анда-мында өзүп чыкты. Аштаган улус жүк арайдан кыймыктангылап, јаланга чыгып, кандык казып јип туратан. Бойлоры десе тегерини карап, учуп барган үренчинин јанарын сакуп турды. Үренчи көрүнбөс болды.

— Оны, байла, карчаа тееп апарган болор — деп, улус сананып турды.

Је үренчи түн-түш амырабай, учуп браатты. Чөлдөрдө кулузын өлгөн јайканып турды, кайындар јажыл торко кийимин кийип баштады.

Орус крестьяндар јаланда кыра сүрүп турган. Таарларда толо үрен аш болды. Бир таарда буудай, экинчи таарда десе арба.

Үренчи ашту таарлардын үстүнче айланып, учуп жүрди. Је сурак јогынан аш аларга жүреги барынбады. Айдарда үренчи јерге үч катап согуларда, јараш кыс боло берди. Эки јаагы кызыл марал, көстөрининг каразы бороноттый, кабактары учкан кушкаштын канаттарындый.

Кыс кырачыга јууктап келеле, јерге јетире мүргүп, туулардагы аштап өлүп турган улус керепинде куучындап берди.

— Бис экүде ол улусты ач өлүмнөн айрып алар арга бар — деп, кырачы айтты.

— Меге бир эмеш буудай бер — деп, кыс сурады.



— Јок, тууларда јай кыска, буудай чачса, ол бышпай, кўски соокко тонуп калар. Мен сеге торт арба берейин — деп, кырачы каруузына айтты.

Ол бир таарычакка толтыра арба урала, кыска берди. Кыс аш үрендеер өйди јолдо өткүрүп, оройтып калбазын деп, ого ээрлү ат берди.

— Түрген бар — деп, кысты үйдежиң, айтты.

Кыс ого быйанын јетиреле, туулар јаар мантатты.

Је тууларда, көк таштын кийининде, оны алтан кулаш куйрукту көк бөрү сақып, оозын ачып алып, тиштериле тарсылдадып отурды. Кысты көрөлө, ол ичкери калыырга белетенип алды. Кыс коркыган бойынча туура секиреле, катап ла үренчи боло берди. Арбалу таар јерге түжеле, арбазы төгүле берди. Кыстың минген ады үркүйле, айылы јаар ойлой берди.

Үренчи баалу арбаның чарактарын оозына түрген терип алды.

Көк бөрү үренчини кабарга тап этти, је үренчи оның алдынан учуп чыкты.

Бөрү јерге анданала, јайзан боло берди. Төгүлген арбаны эдегине терип алала, ууштап-ууштап јип койды.

Сақыган улуска үренчи једип келеле, арбаның чарактарын берип ийди. Оноң ойто кыс болуп кубулала, орус улус канайда кыра сүрүл, аш үрендеп, калаш быжырып турганы керегинде куучындап берди.

Тууларда јаткан алтай улус јерди казып јымжадала, арбаның чарактарын үрендеп салдылар. Кўскиде арбаның түжүмдү мажактарын јуунадып, олар көп арба согуп алдылар. Оның кийининде алтай улус јылдың сайын талканду чай ичер болдылар. Аштап јүрерин ончо улус јундыган. Уулдар кўлүмзиренер, кыстар кожондоор болды.

Кўскиде көп той болды. Арбаның чарактарын таап экелген кысты кудалаар уулдар көп чыкты. Је ол кыс кемге де барбай, ойто ок үренчи кушкаш бололо, өзөктөр сайын учуп, кожондоп јүрген. Қайда ла кижинин айылын көрзө, ого учуп келеле, агашка отурып, орус улус керегинде куучындаар болды.

Алтай улус оны угуп-угуп јүреле, учында орус улуска јууктада көчүп барала, јадар дежиң санандылар. Олор бисти туралар тургузарга, малга кышкы азырал белетеерге, кулурдан калаш быжыраарга үредер дештилер.



Жайзаң катап ок бөрү болуп кубулала, улусты өткүрбей, коркыдып жүрди. Же оноң кем де коркыбады.

Алтай улус үренчининг кийининен барып, орус албатыла жаан најылар болуп, жакшы журтай берген.

1. Алтай улуска озогы тушта кандый түбек болды?
2. Кемнинг болужы ажыра алтай улус түбектен айрылды?
3. Алтай улус, мал азырайтанынаң башка, нени эдер болды?
4. Алтай улус ла орус улустың најылыгына кем буудак эдип турды?

*Жакылта.* Чөрчөкти чокум-жарт куучындаарына үренип алыгар.

## Ус Али.

(*Казах албатынын чөрчөги.*)

### I.

Көп жыл мынаң озо ак-жарыкта сүреен кату кылык-жанду каан журтаган. Улус онын кёзине де көрүнерге коркыйтан.

Болор ло болбос керек учун ол бойынын жуук жалчыларын кыйнап өлтүретен. Ондо бир де најы жок болгон; ого жуук жерлердинг каандары андый кату кылык-жанду каанла најылажар күүндери жок болгон. Кааннын үйи ачу-жоронноң ло кунукканынаң улам туку качан өлүп калган. Же каанда жараш ла сагышту ийит уул арткан. Онын ады Хусаин.

Кату кылык-жанду жарган каан жер үстүнде жангыс ла бууулын сүүйтен.

Хусаиннинг најылары ла нөкөрлөри көп болгон. Олорло жо-жо ол андап жүретен, ок-жаадаң адып маргыжатан.

Жалтанбас Хусаин андаарга сүүйтен. Андап жүргенде, ол куру жанбайтан, жалчылары онын адып алган жерлик чочкolorын кийининен экелип жадатан.

Жарган каан уулыла не-не боло бербезин деп коркып, андаарга ыраак жүрбезин деп ого жакып туратан.

Же Хусаин ого жангыс ла жаткыратан. Ол бойынын күчине ле эпчилине иженип туратан.

Анайда узак өйгө ончозы табыш жок, жакшы өдүп турган. Же бир катап Хусаин кулдары жогынаң жангыскан андап барган. Бу жуукта көрүнген жерлик чочконы адарга браадым деп, ол жангыс ла жарган жалчызына айткан.



Карган жалчызы коркый берди:

— Сен, Хусаин, аярын, јерлик чочкого јидирип койдың.

Јиит каткырды:

— Је, карганак, коркыба. Мынайып мен баштапкы катап андап брааткан эмезим ине.

Онон адын камчылап ийеле, мантада берди.

Јуре береле, ол ло бойынча Хусаин јанбады.

## II.

Эгир кирди, тенериде јылдыстар күйүп јалтырады, чечектердин јараш јыды јытанды.

Каан бойынын кыбынаг кебин јууруп алган чыгып, чугулду сурады:

— Хусаин кайда? Мениг уулым кайда?

Јалчылары төмөн көрүп, унчукпай турдылар. Хусаин кайдаар барганын озор карган каанга айдарга јалтанып тургандар. Јиитти јангыскандыра божоткон учун, озордын бажын ол үзүп салаар ине.

Түн кирди. Каан токунап отуруп болбой барды. Ол јерди тееп, камчызыла талайды.

— Эй! Јалчыларым!

Кулдары јүгүрижип келди. Өрө дө көрбөй, каан нени айткай не деп сакып турдылар.

— Тургуза ла барып, уулымды бедреп табыгар! Хусаинле не не боло берген деп меге јаман јар экелген кижинин оозына изү корголјын уарарым.

Каан камчызыла база катап талайып ийди. Јалчылар јүгүрип барып, аттарына минеле, Хусаинди бедреп, туш-башка мантаттылар.

Көөркий јиитти озор узак бедрегендер. Хусаин јаан агаштын төзинде төжин јаа тартыртып салган јатты. Төжин, байла, јерлик чочко азу тижиле јаа тарткан болор.

Јалчылар кааннын өлгөн уулынын сөөгинин јанында санааркап ла коркып калган турдылар. «Эмди не болгой не? Коркушту неме керегинде каанга канайып айдатан?» Өлгөн јиитти көрүп ачынганынаг ла коркушту солунды каанга јетиреринен коркып, јалчылар ыйлап турдылар.

Айдарда карган јалчы айтты:

— Најыларым, кырдаг түшкен суучактын јанында кичинек айылда јаткан күдүчи Алини слер ончогор билеригер. Ол күдүчи



жокту, же сүреен сагышту, ол нени ле билер, нени ле эдер: той балкаштаг жыракы да жазаар, ат тударга керектү армакчыны да кадар, шоор до эдип алган. Алиге барып, канайда этсе, жакшы болор деп сурап угалдар.

### III.

Күдүчи Али айылынын эжигининг жанында чырбаалдардан корзина өрүп отурган эмтир.

— Бис сенен, Али, болуш сурап желгенис — деп, жалчылар түбек болгоны керегинде куучынын айдып божоткон кийининде сурадылар. — Коркушту кыйынду өлүмнен айрыларга бисти үретсен.

Буурыл бажын өрө көдүрбей, Али узак сананды.

— Кем жок — деп, арт-учында ол айтты. — Эрген турага жетире көп ой артып жат. Оттыг жанына жадып амырагар. Слердин түбегеерге болужарга албаданайын.

Арыган жалчылар отты айландыра жаткан. Агантыг жымжак бүрине ле чөлдинг өлөнгине жадып, түргөн уйуктай бердилер.

Карган Али десе уйуктабаган. Ол жука досколор ло аттыг эн учугын экелип, бычакла нени де эде берди.

Эрген тура жалчылар домранын кунукчыл ла ачымчылу үни-нен ойгонып келеле, карган күдүчини көрүп ийдилер.

Али байдастанып алала, домра ойноп отурды.

— Эмди каанга баралдар — деп, карган күдүчи айтты.

### IV.

Коркып калган кулдарга курчадып, ол каанныг жыбына кирди.

— Сен меге, Хусаин керегинде солун айдарга келдинг бе? — деп, каан чугулду сурады.

— Э-э, улу каан, — деп, Али каруузын жандырды. Оног түнде жазап алган домразыла ойной берди.

Домранын үни кунукчылду ла ачымчылу болды.

Угуп отургандар коркый бердилер — домра не болгонын жарт айдып берди. Каан отурган жеринен тура жүгүрди.

— Сен меге Хусаин өлгөн керегинде айдып турун ба? Жаман жар экелген кижининг оозына изү корголжын турарым дегенимди сен билеринг бе?

— Каан, — деп, карган күдүчи токуналу айтты, — мен сеге



нени де айтпадым. Мен бир де сөс айтпадым. Чугулын тудул турган болзо, бу мен жазаган домраны каруузына тургус.

Каан ачурканып, домрага изү корголжын чачсын деп жакарды, корголжын домраны кылдын алдынаг ойо өртөп ийди.

Анайып сагышту ла ус Али кааннын ондор тоолу жалчыларынын өлүмнөг айрып алды.

Онон ло бери казахтар домраны сүреен сүүди. Олор домранын үнине келиштире бойынын жараш кожондорун кожондоп турар болды.

1. Ус Али жалчыларды кату кылык-жанду кааннаг канайда айрып алган?
2. Өскө укут албатынын ойнойтон база кандый инструментин билереер?

### Чөрчөктөр керегинде.

**Чөрчөк** албатынын оос поэтический творчествозынын жебрен өйлөрдөн бери чүмделлип келген бир жебери болуп жат.

Эмдиги өйдө алтай улус айдып турган чөрчөктөрдүн көп сабазы канча-канча чактар мынаг озо чүмделген. Чечен тилдү, сүрекей керсү улус чөрчөктөрдү сананып таап, өскө улуска айдып туратан. Ол улус десе уккан чөрчөктөрүн база өскөлөрине куучындайтан. Анайда бир тушта чүмделген чөрчөк үйедег үйеге, чактаг чакка ундылбай айдылып туратан.

Озогы чөрчөктөрдө айдылган керектер көп сабазында улустын да, ан-куштардын да ортозында болбогон керектер болот. Темдектезе, Ырысту «бып» деп айтканда, ончо немелер жапшыныжа берет, «тап-тажлан» дегенде, олор айрылыжа берет. Үренчи жерге үч катап согулала, кыс боло берет. Бу мындый керектер жадын-жүрүмде чын болбогон. Чөрчөктө ан-куш ла онон до өскө тынду неме, кижичилеп, эрмектежилп турар. Чындык бүдүмдү улусла, ан-куштарла коштой чөрчөктөрдө жүзүн-жүүр Желбеген, Алмыс, Жеек-Жылан, жер үстүндө качан да болбогон онон до өскө жеткер тындулар керегинде айдылат. Мыны ончозын чөрчөкчилер бойлоры сананып таап алгандар. Жадын-жүрүмде чын болбогон керектер, тындулар, кандый бир немелер керегинде анайда айдылганын чөрчөктин фантастикасы — куулгазынду жери деп адап жадыбыс.

Же чөрчөктө чын жок деп айдарга сыраңгай жарабас.

Чөрчөктин төс учуры, анда айдылган санаа-шүүлте качан да



болзо — чындык, албатынын жадын-жүрүмин чике көргүскени болуп жат. Темдектезе, «Ырысту» деп чөрчөктө Ак-каан ла онын абакайы жокту уулчакты кулданып алала, онын күчин жигени, оны аайы-бажы жок кыйнаганы, камдардын мекези, «Сары-каанда» — кул кижинин шыралу жүрүми, кааннын калжу, тенек болгоны — бу ончозы чындык, жадын-жүрүмнөнг чике алынган болуп жат. Ак-каанды ла камдарды жокту Ырысту, Сары-каанды кул жөндегилейт. Бу мынан бис каандарды, байларды, камдарды жөнгө чыгарга албатынын чын күүнзеген күүнин биледис.

Керик бакадый карам, жаман улус жок болзын, озор чымалыларды иштепкей, өмөлү, күндүчи болзын деп, албаты күүнзейтен. Кижикандый да буудактан жалтанбас, сүмөлү, тапкыр болзын деп сананатан.

Мындый чөрчөктөрдү чүмдөп, таркадып, алтай улус кижини ак санаалу, жакшы кылык-жанду, иштепкей болорына үрөткөн. Байларла, камдарла, каандарла тартыжарына көдүргөн; келер өйдө озорды жөнеле, ырысту, жакшы жадын төзөп баштаарына иженген.

Алтай албатынын чөрчөктөри жүзүн-жүүр учурлу болуп жат: ан-куш керегинде чөрчөктөр, жеткер тындуларла тартышканы керегинде ле улустын жадын-жүрүми керегинде чөрчөктөр.

Ан-куш керегинде чөрчөктөрдө ан-куш керегинде айдылат; же озордын кеберинде улустын кылык-жангы көргүзилген болуп жат. Онын учун бу чөрчөктөрдү бис кычырып, ан-куштар керегинде эмес, улус керегинде айтканын билип аладыс.

Жеткер тындулар керегинде чөрчөктөрдө тегин улус жеткерлү, жоркушту тындуларла тартышканы керегинде айдылат. Андый тындулар: жети башту Желбеген, Жеек-Жылан, Кер-Жутпа, Алмыс, оной до өскөзи. Бу мындый чөрчөктөрдүн геройлары шулмус, сүмөлү, билгир улус болуп жат. Озор бойлорынын жолында турган ончо ло буудактарды өдүп чыгадылар.

Улустын жадын-жүрүми керегинде алтай чөрчөктөрдө көп сабазында сагышту жокту ла тенек бай керегинде айдылат. Бу чөрчөктөрдө жоктулар ла байлардын көрүшпези, тартыжузы көргүзилген. Байлар — ачап, кара санаалу, нени де эдип билбес, кижинин ле күчин жинр улус. Керсү, билгир, иштепкей жокту улус озорды качан да жөнгө чыгат.

Чөрчөктин сөстөри чечен, жараш болуп жат. Чөрчөкти айтканда, чөрчөкчи улус кеп сөстөрдү, укаа сөстөрдү, үлгерлерди тузаланып жат. Чөрчөктө анчадала эжер сөстөр (анча-мынча,



алама-шикир) көп. Олор ажыра чөрчөкчилер чөрчөкти кеерке-дип, узадып айдын жадылар.

Алтай албатыда көп жүзүн-жүүр чөрчөктөр дө, көп атту-чуулу чөрчөкчилер де бар. Же Улу Октябрьдан озо алтай чөрчөктөрди кем де бичип, жуубаган. Бистинг өйдө советский фольклористер<sup>1</sup> алтай чөрчөктөрди жууп, шиндеп, көпке базып турулар.

Чөрчөк жагыс ла алтай албатыда бар эмес, орус, казах, грузин, кыргыз, оног до өскө албатыларда көп. Олордын чөрчөктөринде база озогы жоктулардын жадын-жүрүми, тартыжузы керегинде айдылып жат.

Бир канча чөрчөктөр советский өйдө чүмделген.

*Классга эмес өткүрөтөн занятиеге жакылта.*

1. Чөрчөктөргө учурлаган вечер өткүригер.
2. СССР-динг ле гран ары жанынын албатыларынын чөрчөктөринен кажы ла үренчик бир чөрчөк үренип алала, вечерде куучындап берзин.
3. Вечерде чөрчөктү бичиктердин выставказын эдип көргүзигер.
4. Кандый бир чөрчөкти рольдорло айдып, ойын көргүзигер.

## Кай чөрчөктөр.

### Малчы-Мерген.

#### 1.

Ак тайганын колтугында,  
Аржан суунын жарадында  
Тоолоп болбос мал бийлеген,  
Тайга кептү жөөжө ээлеген  
Алты булунду кийис айылда  
Айбычы деген бай журтады.  
Алтан күдүчи жылкызын күдүди,  
Бежен күдүчи койын күдүди,  
Одус күдүчи уйларын күдүди.  
Одорлу жерди талдап,  
Ол күдүчилер кабырып жүрдилер.  
Оног мал жоголтпоско,  
Түнге-түшке уйуктабай жүрдилер.

<sup>1</sup> Фольклористер — албатынын оос поэзиязын жууп, шиндейтен улус.



Бир катап Айбычы бай  
Оскө жерге көчөргө сананала,  
Жалчыларына жарлады:  
«Ак малды айдап,  
Ар-жөөжөни коштозын» — деди.  
Малчы деген күдүчи айтты:  
«Эки таманым уладаган,  
Барар аргам жок болды.  
Жаман жоюг ат беригер,  
Койлорым айдап барайын».  
Оны уккан Айбычы бай  
От ошкощ карара берди,  
Қатузын тартынып айтты:  
«Эки будын оорыган болзо,  
Эм берейин мен сеге;  
Жаман ат сураган болзон,  
Жоргоны берейин мен сеге».  
Ат камчызыла Малчыны сойды,  
Жалчыларын жакарып туруп,  
Малчынын буттарын сындыртты.  
Онон ары жаңы жерге  
Көчүп көндүгип, жүре берди.

\* \* \*

Буды сынык Малчы көөркий  
Ыйлап-сыктап артып калды.  
Түнге-түшке эгмектеп,  
Курсагын азыранып жылып жүрди.  
Бир күнде амырап жатса:  
Қула чычкан мантап келеле,  
Сынган буттарынын балузын  
Ийне тижиле кемире берди.  
«Өчөбөсти өчөдинг, кулугур,  
Өлүминг менен алар турун,  
Базынбасты базындыг сен,  
Бажынды үзүп чачарым» — деп,  
Малчы ого чуғулду айтты.  
Қула чычканды алала,  
Эки будын сындырып ийди;  
Қулагынан тудала,



Эки көзүн ойып ийди.  
Кула чычкан ыйлаганча  
Жажыл жараш өлөнгө жетти;  
Ийне тижиле кыркып жийле,  
Алдындагызынан алты артык,  
Озогызынан он артык болуп,  
Кула чычкан жаранала,  
Ойноп, мантап, жүре берди.  
«Өлгөнгө тын беретен,  
Өчкөн отты күйдүрөтөн,  
Көс жокторды көстөндирген,  
Бут жокторды буттандырган  
Тынду өлөң болбойтон бо?  
Мени де жазатан болбос по?» — деп,  
Малчы бойында бек сананды.  
Жажыл өлөнгө жедерге  
Жалмажыла жылып ийди.  
Жажыл өлөнгө жеделе,  
Жалбырагын үзүп,  
Сынык будына жаба тутты.  
Алдындагызынан алты артык,  
Озогызынан он артык болуп,  
Малчы-күдүчи жазылды.  
Арыган сыны жеңиле берди,  
Аштаган карды тойо берди.  
Ойноп-жыргап сүүнди,  
Ончо бойы чечектеди.  
Ырысту күдүчи Малчы  
Айдын-күннинг түштүгүн көстөп,  
Айбычы байдын изин истеп,  
Агаш тайакту базып ийди,  
Алты өзөкти кечип ийди,  
Алты тууну ажып келди.  
Какпы таштын алдынан  
Кызыл түлкү чыгып мантады.  
Малчы деген чыйрак күдүчи  
Сүрүжеле, једип тутты.  
Терезин сойоло, јака эдинди.  
Тегин јолго токтобой,  
Оноң ары жүрүп ийди.



Ыраак, жуук барганын  
Малчы торт ондободы.  
Эмди ондоп көрүп турза:  
Алтылу ат түжүне айланбас  
Алтан эки толукту  
Ак булутка једип калган  
Ак өргөө көрүнди.  
Ак өргөөниң јанында  
Ат тыныжы куу туман.  
Албаты јүзи кызыл өрт  
Јуулышкан мында тургулады.  
«Јакшы улустың ортозына  
Јаман кижии барза кайдар,  
Јайрап јаткан курсагынаң,  
Бергедий болзо, јизе кайдар?» —  
Малчы анайда сананала,  
Ак өргөөни көстөп,  
Оноң ары базып ийди.  
Анда једип келеле,  
Јаан јыргалга кожулды;  
Күн чыкканын көрбөди,  
Түн киргенин билбеди.  
Түнге-түшке јыргалга  
Қызылышкан мында турды.  
Бирде ондоп, тындап турза, —  
Ак боро атка минген  
Арслан каанның јурты эмтир.  
Алты кызын кижиге берген,  
Эмди јетинчи кызына эш табарга  
Јаан јыргалды эткен эмтир.  
Јарды јалбак бөкөлөр јуулыштылар;  
Айдый, күндий јараштар бар эмтир,  
Алтын чүмдү байлар бар эмтир.  
«Бу јуулган эр улустар  
Ончозы бирдең кожондозын,  
Јараш, јакшы кожондогоны  
Мениң кызымды алзын!» — деп,  
Арслан каан кыйгырды,  
Байбак сагалын сыймаңды.  
Анда јуулган эрлер бирдең



Кожондоп мында көндүктилер.  
Ончозынын кийининде  
Малчы баптап кожондоды.  
Анча-мынча кожондогондо,  
Отурган улустардын жүректери  
Саржу чылап кайылды,  
Ончо үйелери божоды.  
Атту жортуп келгени  
Түжүп алып тыгдады,  
Жою базып келгени  
Жадып алып тыгдады.  
База эмеш кожондогондо,  
Как агаштар бүрленди,  
Кату жерден чечектер өсти.  
Каргандар ыйлажып отурдылар.  
Жииттер каткырыжып отурдылар.  
Малчы кожондоп токтогондо,  
Арслан каан өрө туруп,  
Бай ширезинен түшти,  
Ак-Шанкы кызын кыйгырды:  
«Кандый эрди талдап алдың?  
Капшагайлап меге айткын!»  
«Кызыл түлкү жакалу,  
Комустан жараш кожонду,  
Малчы-Мергенге барадым;  
Орыным оныла бирге салынган» —  
Ак-Шанкы кыс айдып,  
Малчынын колынан тутты.  
Оны уккан Арслан каан  
Айу кебин тартынды,  
Кара көзи кандалды,  
Алтын тайагын сый тайанды.  
Алын эрдин жара тиштенип:  
«Менин айылымды быжарзытпай,  
Менин көзиме тегенек болбой,  
Ары кедери барыгар,  
Алтайымды кирлебегер!» — деп  
Ачузын тартынып кыйгырды.  
Ак-Шанкы ла Малчыны  
Ак өрөөзинен чыгара сүрди.



«Айылым эжигин ачпагар!» — деп  
Кату казыр жакарды...

1. Айбычы бай не кижиге? Онын байын ла казырын көргүскен сөстөрдү тем-  
дектегер.

2. Малчы кандый улустанг чыккан? «Эки таманым уладаган» деген онын  
комудал сөстөрүнүн учурын жартагар.

3. «Тынду өлөг» деп кандый өлөгдү чөрчөк айдат? Чычкан ла малчы оны  
ийле, не болдылар?

4. Малчы чыйрак уул болгонун кандый учурал көргүзөт?

5. Арслан каан кем ол? Онын журтында кандый жыгал болот?

6. Малчынын кожончызын көргүскен сөстөрдү кычырып беригер.

7. Арслан каан Ак-Шангы ла Малчыны ненин учун журтынан сүрүп ийген?  
Кызын ол кандый кижиге берерге сананган?

*Жакылта.* Малчынын кожондогону керегинде сөстөрдү үренип алыгар.

## II.

Ол күннен ала эки нөкөр  
Қара ағашту жышка келдилер,  
Чиби бұринен жапаш эттилер.  
Жерден, суудан аңдап-куштап,  
Курсак, кийимди таап жүрдилер.  
Бир күнде Малчы  
Қару эжине мынайда айтты:  
«Ак-Шангы, менин нөкөрим,  
Адаң айылына барып кел,  
Ада-эненниң кадыгын көр,  
Алты эжене туштап кел;  
Алты жестен нени эдедилер,  
Оны база билип кел.  
Апшыйагыма аңдап минерге,  
Қарған, жоңоң ат беригер — деп, --  
Арслан каан адаңнан сура».  
Ак-Шангы кыйышпады.  
Ада журтына једип келди.  
Алтын эжикти ача тартты,  
Алтын бозогоны алтап кирди.  
От аякка отурала,  
Он тулунғын сыймап айтты:  
«Апшыйағым ат суратқан.



Андап минерге керектү деген». Арслан каан өрө турды. Көзин жаанадып, казыр көрди. «Сениң јескинчилү эринге берердең, Алты јакшы күйүлериме де Андап минерге ат јок. Кече олар андай бергилеген, Јазалду аттарды мине бергендер. Сениң эрин кезер болзо, Атту андаарга турган болзо, Қара тайга бажында Алты кулақту кара айгырым бар, Оны барып тудуп алзын, Андап оны минип жүрзин!» — деп Қату, казыр кыйгырып айтты, Қатап ойто јада берди. Ак-Шаңкы јанып келеле, Ада сөзин Малчыга айтты. «Алдырбас, эжим Ак-Шаңкы, Алты кулақту кара айгырды Тудуп алзам, мөрим болзын, Өлтүрип салзам, шорым болзын» — Малчы эжине анайда айдып, Аң кайыжынан жазап эткен Алтан кулаш армакчызын алды, Эки эдекти кайра кыстады; Абакайыла јакшылажала, Айылынан чыгып, көндүге берди. Түнде болзо уйкузы јоктон, Түште дезе тыштаныш јоктон Қара тайга кырына чыкты. Алты кулақту кара айгырды истеп, Алтай үстин алты айландыра, Јердин үстин јети айландыра базып, Алты тайга кырына чыкты, Јүс будақту бай теректин төзинде, Јалбак таштын үстүнде Алты кулақту кара айгырды Уйуктап јатканын көрүп алды. Алтан кулаш армакчыдаң



Малчы чалмазын јазап ийди,  
Уйуктап јаткан кара айгырды  
Қыл мойынынан чалмадап тутты.  
Оноғ ары не болгонын  
Малчы јокту билбей калды.  
Бир ондонып көргөндө,  
Қара ағаштар бажыла учат;  
База бирде көргөндө,  
Јаан талай үстүнде жүрет.  
Оноғ база билингенде,  
Тенгериниң түбинде  
Ак булутты аралап,  
Көк булутка көмүлип жүрет.  
Анда да јок Малчы  
Армакчызын салбай жүрет,  
Сагыжын ончо јоголтпой жүрет.  
База бирде ондонып турза,  
Алты кулақту кара айгыр  
Қара тайга кырына токтоп,  
Кабыргазы бүктелип,  
Эки колтук жапылдап турат.  
«Өлтүрерге келдин бе?  
Өскүрерге келдин бе?  
Кулун эдим агыспай,  
Кунан күчим түжүрбей,  
Айдар сөсти айт.  
Алтай үстүнде алтан алыпты  
Ончозын адагам, коркыбагам;  
Јер үстүнде јетен каанды  
Ончозын адагам, коркыбагам.  
Јаңыс сениң армакчыңнан  
Қоркығаным сүрекей болды.  
Сениң жүзинди көргөмдө,  
Күнге тийгендий, көзим тайкылды.  
Қайдағ бүткен кезер эдин?  
Ада-энең кемдер болор,  
Ады-јолың кем болор?» — деп,  
Қара айгыр оноғ сурады.  
«Өлтүрерге сени келбедим —  
Арслан каанның айбызына келдим.



«Айгырымды бойыма экелип,  
Эки колыма туттурзын» деген...  
Азыраган мениң адам јок,  
Эмискен мениң энем јок,  
Өскүске өскөн кижидим,  
Адым мениң Малчы эди» — деп,  
Малчы ого каруузын айтты.  
Сагыжы ойто токунап,  
Қара айгыр бышкырып ийеле,  
Каруузына мынайда айтты:  
«Баатыр сақыган ат эдим,  
Қалыкка көрүнбейтен эдим.  
Арслан каан мени тударга  
Алтан жылга некежип,  
Тудуп мени болбогон.  
Сен мени таптың,  
Сениң адың болор турум..  
Сен баатыр бүткен эмтириң.  
Сениң адың болгожын —  
Малчы-Мерген баатыр болорың,  
Мениң адым болгожын —  
Қанатту Қара ат болор» — дейле,  
Қара ат силкинди,  
Күмүш үйген бажына кийилди,  
Алтын ээр арказына салынды,  
Малчы-Мерген баатыр кийер  
Қанча кийимдери қанжаада,  
Јуу-јепсели бүткүл болды.  
Малчы-Мерген ончозын кийеле,  
Қанатту Қарага минип,  
Ойто јана јелип ийди.  
Көп сууларды кечип ийди,  
Көп тайгаларды ажып келди,  
Темир тайгага чыгып, көрүп турза:  
Алты јакшы бајалары<sup>1</sup>  
Андап неме таппаган эмтир,  
Аш-курсагы божоп,  
Торолоп өлөргө једе бертирлер.  
Аттарының арказында

<sup>1</sup> Бајалары — үйиниң әжелериниң өбөгөндөри.



Сангыскандар учуп турдылар;  
Жети кырлу согондоры<sup>2</sup>  
Татка үзе жидиртип,  
Ийнече ле чичкечек артыптыр.  
Оны көргөн Малчы-Мерген.  
Алтан анды адып алала,  
Бајаларына экелип берди.  
«Алты јакшы бајаларым  
Аштап өлөтөн учуры јок,  
Ас та болзо, тапканымды  
Арслан каан кайыныма беригер,  
Артыктузын бойыгар јигер.  
Семис эдин слер алыгар,  
Јиндү кардын бойым алайын»—деп,  
Малчы-Мерген баатыр  
Бајаларына айдала,  
Алтан аннын кардын алды,  
Айлын көстөп желе берди.  
Алты јакшы бајалар  
Алтан аннын эдиле  
Аштаганын тойдыра јидилер,  
Артканын алып јандылар.  
Алты јакшы күйүлери келерде,  
Арслан каан сүрекеј сүүнди.  
Алып экелген андар эдин  
Алты кулакту кўлер казанга  
Јазап јакшы кайнатты.  
Баатырларын кычырып алып,  
Макалып этти јий бергиледи.  
Анча-мынча болгон сонгында  
Аннын эдин јиген улустардын  
Јаактары талчый бергиледи,  
Көстөри ончозынын чоокырланды,  
Эзириктери јаанады.  
Эжиктен чыгып болбой, энмектедилер.  
Малчы-Мерген баатыр  
Јапажына јанып келди,  
Ак-Шапкы абакайыла  
Он колынан јакшылашты,

---

<sup>2</sup> Согон — ок-јаанын огы.



Оң жаактан окшошкылады.  
Малчы-Мерген эжине айтты:  
«Көзимниң болзо оды сен,  
Көксимниң болзо каны сен,  
Кураңы-јаман јүреримде,  
Кызыл түлкү јакалу болорымда,  
«Малчы-Мерген» деп адаган эдинг.  
Айткан сөзинг келишти:  
Канатту Кара атту  
Малчы-Мерген баатыр болдым.  
Аңдардын ичин јазап јун,  
Јарык бакраска јазап кайнат;  
Апшыйагымның тапканы деп.  
Ада-энеге апарып бер».  
Ак-Шанкы абакайы  
Аңдардын кардын јазап арчыды,  
Јарык бакраска кайнадып ийди,  
Қааза тепшиге салала,  
Ада-энезине экелип:  
«Анның кардын экелдим» — деди.  
«Алты јакшы күйүлеримниң  
Аңдарының эдин јийле,  
Эзирип, јүүлип отурым.  
Сениң јаман эринниң  
Аңдарының кардын јибезим,  
Ары кедери алып бар» — деп,  
Арслан каан айдала,  
Өрө турбай тоголонып јатты.  
«Алты кызың сениң болордо,  
Қалганчы кызың сурас болды ба?  
Алты күйүүн кижиде болордо,  
Малчы күйүүн ийт болды ба?  
Балаңның күүнин јандырганча,  
Амзааң кайдар аң кардын.  
Қызыңды ыйладып, јажын көргөнчө,  
Јизен кайдар аң кардын» — деп,  
Абакайы ого айдала,  
Анның кардын амзап јиди.  
Арслан каан база амзады,  
Амтанына чыдап болбой,







Он эргегин үзе чайнады;  
 Ачып турганын ондобой,  
 Кааза тепшинин түбин кармадады.  
 Эмегениле блаажып турала,  
 Эскизи жеткен кааза тепшини  
 Эки башка ырта тарттылар.  
 «Жаңыс тепшимди жара тарттыгар,  
 Эмди этти неге саларыс!» — деп.  
 Ак-Шанкы айдала,  
 Ачынган бойы ыйлап,  
 Кирлү тонынын эдегиле  
 Эки көзин арчып турды.  
 «Менин кымыс ичетен  
 Алтын айагымды кызынга бер,  
 Аннын карды бар болзо,  
 Экелзин деп база жакы!» — деп,  
 Арслан каан кыйгырып айтты.  
 Адазынын алтын айагын алып,  
 Ак-Шанкы ойто жанып,  
 Адазы айылынаң көргөн-укканын  
 Төкпөй-чачпай айдып келди.

1. Арслан каан жокту күйүзине ненин учун ат бербеген? Онын кара-боро санаазы недег көрүнөт?
2. Малчы канатту Кара атты тутканын куучындап беригер. Бу учурал Малчы кандый кижиге болуп бүткенин көргүзөт? Баатырлар, чөрчөк аайынча, кандый улус ортодог чыгып турган эмтир?
3. Малчы-Мергеннин ле Арслан кааннын алты «жакшы» күйүлериинин андаганын түндөштиригер — кемизи жакшы анчы? Малчы-Мерген алты бажазын түбөктөг аргадаганы — ол кандый санаалу кижиге болгону керелейт?
4. Аш-курсакты кем артык белетеп билетен эмтир — бай улустын билетинде бе, айла жокту кижининг журтында ба?

### III.

Көп күндөр өткөндө,  
 Арслан каан бойында сананды:  
 «Түлкү жакалу Малчы-Мерген  
 Тегиндү кижиге эмес туру.  
 Качан түбинде барала,  
 Өч некейтени жарт туру.  
 Оны удатпай жоголтор керек» — деп.



Бир јалчызын Малчыга ийди.  
«Эртен эжигиме келзин,  
Эрмек-сөзимди тыгдап уксын!» — деп,  
Чокум кезе јакылта берди.  
Јалчызы једип, Малчыга айтты,  
Јандыра барып, каанына көрүнди.  
Эртен күн чыккалакта,  
Канатту Қара адын минген,  
Малчы-Мерген баатыр  
Арслан каан кайынының эжигине  
Једип келген турбай кайтты.  
«Малыга бөрү кирди бе,  
Албатыга јуу кирди бе?  
Не керек мени алдырттың,  
Мени сүүбейтен кайыным?» — деп,  
Малчы-Мерген баатыр  
Кайынынаң келип сурап,  
Қара көзине кан шаалды,  
Қату кабагын жемире көрди.  
Оны уккан Арслан каан  
Тогус кат ширеезинен түшти,  
Алтын эжигин ачып чыкты,  
Малчы-Мергенди көргөн бойынча  
Болчок жүреги борт этти,  
Богоно сөбгн<sup>1</sup> божой берди,  
Айдып болбой чоколдоно берди.  
Қалганчыда јүк арайдаң  
Қалтырууш үниле мынайда айтты:  
«Мениң көзимнің оды сен,  
Сен көксимнің каны эдинг,  
Алты күйүүмди акалаған,  
Артык-јакшызы сен эдинг.  
Қийин күним узай берген.  
Алын коноғым кыскара берген,  
Өлгөлөктө сениң ийдеңди  
Эки көзимле көрбөргө санангам.  
Озогы өйдө, јаш тужумда,  
Көк талайдың јарадында јуртагам;

---

<sup>1</sup> Богоно сөбгн — јатпанак сыны.



Оног бери көчөримде,  
Көдүртке көк торбок таштагам,  
Ол эмди жажына жеткен,  
Оны эмди менин  
Алдыртып алар аргам жок.  
Алты күйүүме айткамда,  
Адыбыс бистинг жетпес дежет,  
Күчибис бистинг жетпес дежет,  
Ол буканы экелип берзең,  
Алты күйүүмнинг аказы бол,  
Жердеги малымнын кабортозын ал,  
Албаты-жонымды бийле,  
Ак өргөөмө сен журта».   
Оны уккан Малчы-Мерген  
Мойножып сөс айтпады.  
Арслан каан кайынына  
Мындый сөслө каруу берди:  
«Аткан ок жуудаг жанбас,  
Айбылаган элчи жолдог жанбас —  
Нени де этсе, слердинг табыгар,  
Мойнойтон менде учур жок.  
Жуук болзо, жети жылда,  
Узак салза, тогус жылда  
Слердинг эжикке ойто келерим,  
Не болгонын айдарым».  
Канатту Кара адынын  
Тискинин ойто кайра тартты.  
Кару эжи Ак-Шаңкыга  
Једип келеле, јакшылашты.  
Арслан каан кайынынын  
Јакылтазын айдып берди.  
«Айланайын, Малчы-Мерген,  
Менин сүүген кару эжим,  
Кара сагышту адамнын  
Көк бука дегени —  
Көк талайдын ээзи болор.  
Јакшы санап турган эмес,  
Јаман санап турган эмтир.  
Өлбөс бойын өлөр туруң.  
Көк талайга једип келзең,



Ай эскиде жууктаба;  
Айдын ак толузында жууктазан,  
Терен уйуктаар эйи болор.  
Бу ойдө колго тутсаң,  
Мөриг сенин болор туру,  
Колго тудуп болбозоң,  
Онын мөри болор туру» — деп,  
Ак-Шаңкы абакайы  
Малчы-Мергенге сүмезин айтты.  
Көстинг жажын туура тартып,  
Узагына үйдежип койды,  
Канатту бұткен Кара ат,  
Чымыл чылап, уча берди,  
Турган изи артып калды,  
Барган изи көрүнбөс болды.  
Канатту Кара ат  
Түш болгондо үдези жок,  
Малчы-Мерген баатыр  
Түн келгенде уйкузы жок,  
Түмен тууны ажып ийди,  
Көк тайганын кырына чыкты,  
Көс жедерден шиндеп турды.  
Анча-мынча болбоды,  
Жердин тоозыны тегериге чыкты,  
Тегери булуды жерге түшти.  
Табыш эмес табыш угулды,  
Жылым таштар жарыла берди.  
Бусташ эмес бусташ угулды,  
Жаан суулар чайбала берди.  
Эмди көрүп турар болзо:  
Көл ээзи көк бука  
Жылдык жерден жыт алган,  
Айлык жерден көс көргөн,  
Удура келбей канайтты.  
«Коркыба, Малчы-Мерген баатырым,  
Алтай ээзи Кара бука мен болойын,  
Көк букала сүзүжейин.  
Алтан кулаш армакчынгла  
Сен оны чалмада,  
Экүлөп оны өмөлөзөбис,



Бир аргазын табарыбыс» — деп,  
Канатту Кара ат айдып,  
Алтай ээзи Кара бука болды;  
Ачу-корон бустап,  
Көк букага удур басты,  
Жылым кайаларды сүсти,  
Кату жерлерди жара чапчыды.  
Анча-мынча болбой туруп,  
Эки бука келип тушташты,  
Эки тайга кырынап  
Эңчейип келип сүзүшти,  
Мүүстериненг от чыкты.  
Јети жылга сүзүштилер,  
Јерге неме түшпеди.  
Тогус жылга сүзүштилер,  
Тобракка неме түшпеди.  
Адакы-учында келеле,  
Малчы-Мерген баатыр  
Алтан кулаш армакчызын чечти,  
Көк буканы чалмадайла,  
Кайра тартып жүрер болды.  
Адакы-учында көк бука,  
Көл ээзи куулгазыны,  
Кайра көп тайкылып жүрди,  
Ичкери ас јендеп турды.  
Анайда күчи чыгып жүреле,  
Күркүреде бустап айтты:  
«Өлтүретен болзо, өлтүригер,  
Өткүре мени кыйнабагар;  
Јоголтор болзо, јоголтыгар,  
Јободып мени кыйнабагар»,  
«Јок, бис сени өлтүрбезибис,  
Арслан каанның айбызына келгенис» —  
Малчы-Мерген баатыр  
Анайда каруузын айдып берди.  
«Андый болзо, эртедең айтпай,  
Неге мени кыйнадыгар,  
Ар-күчим чыгардыгар,  
Кара терим агыстыгар?» — дейле,  
Көк өлөңгө јада берди.



Малчы-Мерген баатыр  
Көк буканы колго тудуп,  
Алтан кулаш армакчыла буулап,  
Арслан каан журтын көстөп,  
Элес эдип мантадып ийди.  
Тоозы жок тайгалар ашты,  
Тоозы жок суулар кечти.  
База бирде көрүп турза,  
Арслан каанның јерине једиптир.  
«Мен мойноп турган болойын,  
Сен албанла алып бараткан бол» —  
Көк бука айдала,  
Бустап, огурып, сыктай берди.  
Көк буканың огурыжына  
Жылым-таштар жемирилет,  
Јаткан јадык јатыра сынап,  
Балалу андар балазын таштайт,  
Уйалу куштар уйазын таштайт,  
Көк буканы анайда сыктадып,  
Арслан каанның ат чакызына  
Экелип, бектеп буулап, кыйгырды:  
Көк букагарды экелип,  
Ат чакызына бууладым.  
Айбыгарды амыр жүрүп,  
Айткан сөслө бүдүрдим!»  
«Калак-кокый, кайран балам,  
Малчы-Мерген баатырым,  
Көк буканы ары агыт,  
Бустап ийген үни коркушту.  
Бырчайып турган бүдүжи јаман.  
Көк талайдың ээзи эмтир.  
Ойто ары јерине божот» — деп,  
Ак өргөдөн үн угулды.  
Алыс јерде немедий болды.  
Оны уккан Малчы-Мерген  
Ачынбас бойы ачына берди,  
Тарынбас бойы тарына берди.  
Қанатту-Қара адынаң түшти,  
Ак өргөннің алтын эжигин ачып,  
Алтын бозогоны алтап кирди.



Ак өргөөнүн ичи ээн болды.  
 Айландыра шиндеп көрүп турза:  
 Арслан каан кайыны,  
 Онын жараш абакайы,  
 Алты жакшы күйүзи  
 Алтан эки бутту  
 Алтын орын алдында жаттылар,  
 Сагыштары чыгып калтырлар.  
 Оны көргөн Малчы-Мерген  
 Ойто кайра чыгала,  
 Көк буканы чечип ийди,  
 Айрыларда мынайда айтты:  
 «Көк көлиге жана бер».  
 Көк бука көк көлди көстөп ийди,  
 Малчы-Мерген баатыр  
 Бойынын айылын көстөп жанып,  
 Эки башка жүре бергиледи.

1. Арслан каан ненниг учун Малчы-Мергенди жоголторго сананган? Оны кайдаар ийет?
2. Малчы-Мергенге Ак-Шаңкы абакайы кандый сүмө айдып берди?
3. Көк талайдың ээзи көк букала Малчы-Мерген тартышканы керегинде куучыдап беригер. Канатту Кара ат бойынын ээзине кандый жөмө жетирет?
4. Арслан каан ла онын жуук улузы, Малчы-Мергенге көрб, коркунчак, кортук улус болгонун кандый сөстөрдөн көрдигер?

#### IV.

Канча күндөр өткөндө,  
 Арслан каан сүмө сананала,  
 Алты күйүлерине мынайда айтты:  
 «Айбыларым кыйышпай уккан  
 Малчы-Мерген күйүмди кычырыгар.  
 Жетен ирик өлтүригер.  
 Жетен тажуур аракы белетегер,  
 Жети күнге той эдигер.  
 Малчы-Мерген күйүни  
 Анча-мынча эзиртин алала,  
 Одус жылга ачиткан  
 Сары тажуурда коронды берип,  
 Онын тынын жоголтыгар!



Ол тагманы јоголтпогончо,  
Биске јүрүм јок болор!»  
Оны уккан алты күйүзи  
Қанатту Қара ат минген  
Малчы-Мерген баатырга  
Қайынынын јакылтазын јетирдилер.  
«Айтканыгарга алкыш болзын,  
Араай табынча барарым, саказын!» —  
Малчы-Мерген баатыр  
Бајаларына айтты.  
Бајалары ойто атандылар,  
Удабас келер деп айдып бардылар.  
Ак-Шанкы абакайы өрө турала,  
Малчы-Мергенге јууктап келди,  
Бажын араай сыймап,  
Қару үнпе јакарды:  
«Адам сеи күндүлеерге  
Ак санаазыла кычырган эмес,  
Айдың, күннинг жаркынын  
Сенен айрыырга турган әмтир.  
Барарын кыйышпай бар,  
Айткан сөзин тындап ук.  
Урган ажын колго алба,  
Әрдиге тийгиспе:  
Өлбөгөн бойыг өлөринг,  
Барбаган бойыг барарыг»  
Қара көзининг јажын арчыды.  
Оны көргөн Малчы-Мерген  
Јүрегине ырыс толды,  
Јүзине күн чалыды,  
Ак-Шанкыга чике көрүл,  
Бар јүрегинен мынайда айтты:  
«Қару әжим, сен барда,  
Қанатту Қара адым барда,  
Изү келзе, серт этпезим,  
Үүле келзе, «ары тур» деерим.  
Бистинг күн изү, сообос,  
Бистинг јүрүм јангыс, айрылбас,  
Айткан сөзинг ырыс болзын,  
Ойто келгенче, јакшы болзын!»



Арслан каан кайынына  
Апча-мыпча болбой жетти.  
Албаты кара агаштый жуулышты,  
Аттар акка бадышпас эмтир,  
Қазандарда эт кайнайт,  
Аркыттарда аракы турат.  
Алтын тонду алыптар,  
Мандык тонду баатырлар,  
Агас тонду жайзандар,  
Торко тонду байлар —  
Ончозы мында жуулган эмтир.  
Ол улустынг ортодо  
Азыйда Малчы койлорын күткен  
Айбычы бай кожо ок болды.  
Аракыдаг ичкендердин  
Қожонг-комуды чөйилип турды.  
Қанатту Кара атты буулаарга,  
Алтан алып жүгүрип келдилер;  
Колтуктап Малчы-Мергенди тударга,  
Жетен алып једип келдилер.  
Эжик ачар эжикчилер  
Алтын эжикти ачып ийдилер,  
Төжөк салар төжөкчилер  
Ак кебисти төжөдилер,  
«Қөзимнинг оды ошкош,  
Қөксимнинг каны ошкош,  
Алты күйүмнинг аказы сен,  
Јер үстүнде мактулу сен,  
Айбымды јакшы бүдүргенг учун,  
Ак-Шанкы кызымды сего  
Эш эдип бергем учун,  
Албатымды жуугам,  
Аш јакшызын белетегем.  
Адаларыбыстынг ичкен ажыла,  
Аракыла күндүлеерге санангам» —  
Арслан каан Малчы-Мергенди  
Тура жүгүрип, уткып айтты.  
Бойы күйүзин колтуктап,  
Ак ширдекке отургусты.  
«Аракы ашты ичпезим мен,



Арбап жаман айтпас туругар,  
Коронду курсакты жибезим мен,  
Комудап меге өөркөбөс туругар» —  
Малчы-Мерген отурып,  
Арслан каанга каруузын айтты.  
Аракы колго тутпай,  
Кату көрүп отура берди.  
Арслан каан алаңзыбады,  
Алты күйүзүн жакарып айтты:  
«Кожончыларды экелигер!»  
Алтан түңей келиндер киреле,  
Алтан аякка аракы тудунып,  
Малчы-Мергенге кожондодылар.  
Олордын кожонун угала,  
Жымжабас Малчы-Мерген жымжады,  
Ак-Шаңкынын жакылтазын ундыды.  
Алтын чөөчөйдү алала,  
Аракыдан ичип ийди.  
Анча-мынча болбой туруп,  
Эди-каны изий берди.  
Эрмек-сөзи көптөй берди.  
Озо баштап урган аракы  
Ак тажуурда аракы болгон.  
Оны ээчий урганы  
Кара тажуурда аракы болгон.  
Малчы-Мерген эзиргенде,  
Сары тажуурда аракы алып;  
«Жагыс тынып ичип ий» — дешти.  
Малчы-Мерген тажуурды алды,  
Бөгин алып ичкелекте,  
Канатту Кара ат киштеп ийди:  
«Кару нөкөрүм Малчы-Мерген,  
Ачу сууга тыг үстүкпе,<sup>1</sup>  
Ак-Шаңкы эжигинин айтканын  
Аракыла кожо ичпе!» —  
Кату жерди ойо чапчыды.  
Оны уккан Малчы-Мерген  
Ачынбас бойы ачынды,

<sup>1</sup> Тыг үстүкпе — тыг албаданба.

Ачу-корон кыйгырды,  
Алтылу ат күнине айланбас,  
Алтан эки толукту  
Ак өргөө жарыла берди,  
Алтай үсти торгула берди,  
Ай жаркыны бөктөлө берди.  
«Очөбөсти өчөдигер —  
Өлүмди менен аларыгар!  
Базынбасты базындыгар —  
Бажыгар меге үстүреригер!  
Арслан каан кайыным,  
Алты жакшы бајаларым,  
Айбычы жаан байым,  
Менин алдыма чөөдөгөр!  
Эмди мен слерди күндүлейин!» — деп,  
Ачуун тартынып кыйгырды.  
Қара көзине кан шаалды,  
Сары тажуурды бектеп тутты.  
Арслан каан эртеден  
Санаазын таппай калган,  
Алты жакшы бајазы  
Қөстөрін жумарын ундыган,  
Айбычы бай дезе  
Чөөчөйдө аракызын ичерге ундыган,  
Қайың тозындый кажайгылаган,  
Қан жіген ийт ошкош,  
Қалтыражып отургылады.  
Малчы-Мерген баатыр  
Сары тажуурда аракыны  
Агаш чөөчөйгө урарда,  
Агаш чөөчөй күйе берди;  
Алтын чөөчөйине урарда,  
Алтын чөөчөй кайыла берди.  
«Бойыгардыг жазаган аш эмей,  
Бойыгар ончо төрөөндөр эмей,  
Тажуурдан ичигер,  
Тарынышпай жаныгар!» — деп,  
Малчы-Мерген калганчыда айтты.  
Сары тажуурда сары коронды  
Белен оосторго уруп ийерде,



Ак өргөөнүн ичин  
Сары жалбыш курчап ийди.  
Малчы-Мерген баатыр  
Канатту Кара адына минди.  
Арслан каан кайынын,  
Алты жакшы бажаларын,  
Айбычы өштү байын  
Сары коронло өртөйлө,  
Айылын көстөп желип,  
Ак-Шанкы эжине мендеди.  
Жанган сонгындагы ырысты,  
Отурган улустар, бойыгар чүмдегер,  
Менин укканым мында божоды,  
Бурулап жаман айтпагар.

1. Кара сагышту Арслан каан Малчы-Мерген баатырды базарга база кандый «сүме» тапты?

2. Ак-Шанкы не ле немени озолодо билер үй кижн болгону недег билдирет? Малчы-Мерген үйине сүрекей кару кижн, ого кандый сөстөр айдат?

3. Арслан каан Малчы-Мергенди «уткып» айткан сөстөрүнөн онын база кандый кылыгы жарталат?

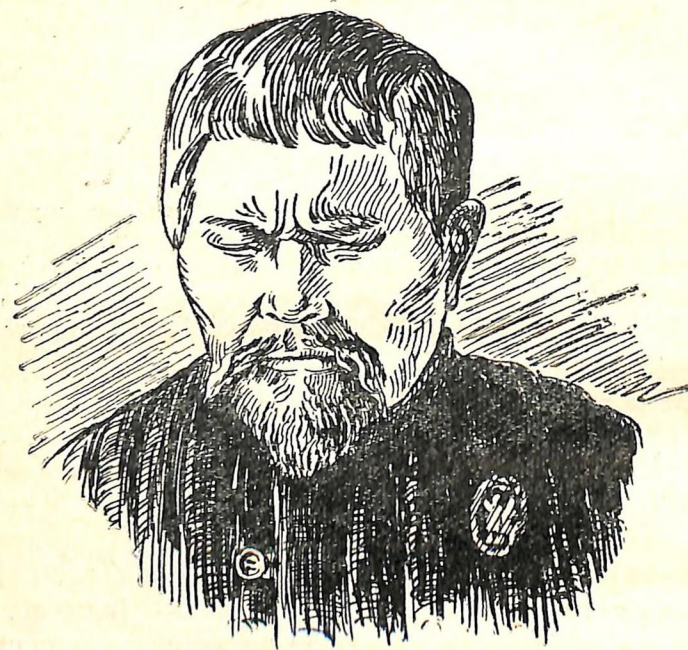
4. Малчы-Мерген каанды ла байларды кандый сөстөрлө бурулайт?

*Жакылта.* Кай чөрчөктин кажы ла бөлүгүн бажалыктап алыгар. Бажалыктар айынча кай чөрчөкти такып куучындап береер.

## Кай чөрчөктөр.

Алтай кай чөрчөктөр тегин чөрчөктөрдөн аңыланып жат. Кай чөрчөкти улус топшуур согуп, кайлап айдып жадылар. Ондый улус көп эмес, ненин учун дезе, тушкан ла кижн кайлап албас; онызына аңылу таскаду ла жарамыкту үн керек.

Алтайдын атту-чуулу кайчыларынын бирүзи Николай Улагашевич Улагашев болгон. Ол 17 мартта 1861 жылда Майма ай-макта Сары-Кокша деп өзөктө чыккан, 30 январьда 1946 жылда Горно-Алтайск городто жада калган. Бойынын узак жүрүминде Н. У. Улагашев көп жаан кайчылардын чөрчөктөрүн уккан, бойы оморды, Алтай ичиле жоруктап, албатыга улай ла кайлап туратан. 1929 жылда Совет башкару Н. У. Улагашевти сүрекей жараш кай чөрчөктөри учун «Знак почёта» орденле кайралдаган. 1937 жылдан ала алтай поэттер ле фольклористтер онын чөрчөктөрүн



Николай Улагашевич Улагашев (1861—1946).



бичип, көп бичиктер эдип чыгарган. Оныла коштой өскө дө кайчылардын чөрчөктөри жуулып, кепке базылган. Алтай кай чөрчөктөрдиг эн ле жаан жуунтызы «Алтай баатырлар» деп адалат. Ол көп томду бичик.

Кай чөрчөктөрдө жаан ийде-күчтү баатырлар керегинде айдылат. Олордын көп сабазы жокту улустыг ортозынаг чыккан. Олор каандарла, байларла тартыжып эмезе тууразынан табару эткен тыш өштүлерле тартыжып, албатыны кыйыннаг, олјодон айрып, амыр-энчү, жайым, ырысту жадын-јүрүм учун туружат. Баатырлар качан да болзо, сүрекей күчтү, неден де жалтанбас, ойгор ло ак-чек санаалу, нени де эдип билер улус болот.

Ондый кай чөрчөктөрдиг бирүзи — «Малчы-Мерген». Бу чөрчөкти Н. У. Улагашев те, өскө дө кайчылар кайлайтан.

Малчы озо баштап Айбычы деп жаан байдын кулы болгон. Ол өскө кулдарла кожо онын тоозы жок малын күдүген. Жазына ат минбей, јойу јүргенинен улам онын «эки таманы уладаган». Байдан ат сураарда, кырс, казыр бай, ачынала, онын будын сындырткан. Мынаг көргөндө, жокту, кул улустыг јүрүми озогыда кандый күч болгон! Бай кижн бойынын кулын өлтүрнп те салза, кычузы канбайтан, нениг учун дезе, оног до өскө кулдар ондо толтура болгон. Кижн өлтүргени учун дезе оны кем де каруузына тургуспайтан.

Ан-куш, курт-конгус оног до өскө тындулар ар-бүткенди кижиден артык билер деп, озогы улус бодойтон. Бу санаа-шүүлтө Малчы будын канайда јасканы керегинде куучыннаг көрүнөт: озо чыккан, оног Малчы «тынду өлөнг» таап јийле, јазыладылар. Кижини, ончо тындуларды бастыра оорулардан јазатан, керси дезе өлүмнен де тиргизетен ондый «тынду өлөнг» эмезе «тынду суу» барына озогы улус чын бүдүп туратан. Олордын андый бүдүмјизи бу чөрчөктө айдылган.

Малчы жокту-јойу јүрзе де, је бай улустаг ыраак та артык көрүнөт. Ол чыйрак болгонынаг улам мантаган түлкүни сүрүжип тудат; чечен тилдү, «комустан јараш кожонду» болгонынаг улам Арслан каанныг кызы, Ак-Шанкы, ого күүнин салат. Арслан каан кызын ого бербезе де табы, је бастыра албатыга јарлаган сөзинен чыгарга кажы ла кижиге јарабас, ујат болгон. Онын учун кызынын күүнин албанла буспаза да, је күйүзи жокту, тенибер кижн болгонынаг ујалып, олор экүни јуртынаг сүрүп ийген. Оног күйүзи андап барарга ат сураарда, каан, ачап Айбычы бай чылап ок, бербеген.



Алтай кай чөрчөктөрдө Малчыдый чыйрак, керсү, чечен, ийде-күчтү улустан ла баатырлар болот. Же озор минер адына, жуучыл кеп-кийимине, ок-саадагына јединзе -- ол ло тушта баатыр деп адалар аргалу. «Ат-канат» деп озогы алтай кеп сөстө тегиндү айдылбаган. Қай чөрчөктөрдө ат куулгазынду тынду болуп јат: кижн чилеп эрмектежер, не ле бслуп кубулар, не ле немени озолодо билер, көрөр, оног до ары. Ат — баатырдын эн артык нөкөри, болушчызы, эп-сүме айдаачызы. Қай чөрчөктө ондый ат баатырла кожо бүдст, оныла кожо өлөт.

Малчыда база јангыс өйдө бүткен ады — Канатту кара ат бар эмтир. Же ол ат ээзи эр-кемине јеткенче, тайгада јажынып, онын келерин сакып јүрген. Арслан каан оны тудуп аларга «алтан јылга» сүрүшкен. Же оны јангыс ла ээзи тудуп алар аргалу. Малчы учы-учында ол адына учурап барган.

Баатыр боло берген согында Малчынын бойынын адына Мерген деп сөс кожулат.

Баатыр Малчы-Мергенниг сүр-кеберин кай чөрчөк ончо јанынан јаркынду көргүзет. Ол бойынын Малчы деп адына келиштире, сүрекеј јакшы малчы. Канатту Қара атла тартышканы — алтай улус эмдик аттарды үреткенине жуук көргүзилген. Ого коштой, ол мерген анчы: «алтан анды» јыга адат. Озогы алтай улус андап барала, бирүзи ан аткажын, өскөлсриле үлсжип алар јангу. Малчы-Мерген, ак сагышту, улуска буурзак кижн, андап барала, түбекке түшкен алты «јакшы» бајазына аткан андарынын чоң эдин берет, бойы ич-кардын ла алат. Малчы-Мерген — јаан ийде-күчтү, эп-сүмелү, недег де јалтанбас жуучыл кижн. Арслан каан оног кут јок коркып, учында бойын өлтүрбезин деп, оны јоголторго, јеткер тындуга — көк талайдын ээзи көк букага — ийет. Малчы-Мерген карууна ајдат:

Аткан ок жуудаг јанбас,

Айбылаган элчи јолдон јанбас.

Ол барган бойынча көк буканы јендеп, Арслан кааннын јуртына армакчыла сүүртеп экелет. Малчы-Мерген качан да чындыкты сүүр, кара-боро санаалуларды көрөр күүни јок кижн. Арслан каан, Айбычы бай, оног өскө улус оны туйка корондоорго санантылаарда, ол коркушту тын ачынып, калаптанып, озорго удурат ајдат:



Очөбөсти эчөдигер,  
Өлүмди менен аларыгар!  
Базынбасты базындыгар,  
Бажыгар меге үстүреригер!

Анайда айдала, коронды олордыг бойлорынын оосторына урун ийет. Же онызыла коштой Малчы-Мерген бойынын жуук улустарына сүрекей кару кижн. Темдектезе, сүүген үйине — Ак-Шаңкыга — ол кандый жылу сөстөр айдат:

Кару эжим, сен барда,  
Изү келзе, серт этпезим,  
Уўле келзе, «ары тур» деерим.  
Бистинг күн изү, сообос,  
Бистинг жүрүм жагыс, айрылбас...

Кай чөрчөктө Ак-Шаңкынын да сүр-кебери жаркынду көргүзилген. Ол кижининг байына, жоктузына көрбөйт, кижини озыг кылык-жагыла, билериле, узыла баалайт. Онын учун ол Арслан кааннын журтына жуулган байлардын бирүзине де барбай, сүрекей жараш үндү кожончыга — жокту Малчыга — күүнин салаз, ого барат, оны жажына сүүйт. Ол кааннын балазы болзо до, же жокту Малчыла кожо журтал, көп жакшыга үренет. Темдектезе, онын эжи Малчы-Мерген андап барала, ого аткан андардын чоң эдининг ордына ич-карын экелип берерде, ол оноң сүрекей амтанду курсак жазайт. Адазына — Арслан каанга — эжимнинг андап барала, тапканы деп, кайнаткан ич-карынды экелип берерде, адазы: «Ары кедери алып бар» — деген. Же оноң бир эмеш амзан көрбөлө:

Амтанына чыдап болбой,  
Он эргегин үзе чайнады;  
Ачып турганын ондобой,  
Кааза тепшининг түбин кармадады.  
Эмегениле блаажыл турала,  
Эскизи жеткен кааза тепшини  
Эки башка жырта тарттылар.

Ак-Шаңкы сүрекей керсү санаалу кижн. Ол адазынын кара-боро санаазын, жаман кылыктарын билип, Малчы-Мергенди каан көн букага ийерде, ол тегин бука эмес, «Көк талайдын ээзи болэр» деп ажындыра айдып берет. Оны канайда жеңдеп аларына эп-



сүмө айдат. Арслан каан Малчы-Мергенди корондоорго сана-  
нарда, Ак-Шанкы оны да ажындыра сезип, эжине жакарат:

Урган ажын колго алба,  
Эрдинге тийгиспе:  
Олбөгөн бойың элорин,  
Барбаган бойың барарың.

Малчы-Мерген ле Ак-Шанкыга көрө, Айбычы бай ла Арслан  
каан чөрчөктө кижн бүүштү, кижн кылыкту эмес көргүзилген.  
Олор бийиркек, ачап, казыр, кара-боро санаалу, је ол ок тарый-  
ын јаан баатырдыг алдына коркунчак, кортук улус. Јаан баа-  
тырды — Малчы-Мергенди — Арслан каан көргөн лө тарыйын  
«болчок жүреги борт этти, богоно сөбгн божой берди!». Малчы-  
Мерген көк буканы Арслан каанның журтына экелерде, оның  
огуружынаң коркып, Арслан каан билезиле алтын орын алдына  
јажынып, «сагыштары чыгып калдылар».

Қай чөрчөктөги баатырлар жүрүмде чын ла болгон баатыр  
улус эмес. Олордың кебери албатының, кайчылардың санаа-  
зында ла амадузында табылган. Је баатырлардың бүдүрген ке-  
ректери, улу тартыжузы албатының чындык күүн-санаазын,  
амадузын көргүскен.

### Қай чөрчөктің такып айдылар сөстөри.

Қай чөрчөктөрдө бир ле сөс эмезе бир канча сөстөр канча-  
канча катап такып айдылганы учурап јат. Оосло айдар тушта  
анайда такып айдылганы чөрчөкти эске јакшы алынарга болуш-  
ту болгон, бир јанынаң дезе, такып айдылганы керектің учурын  
геренжиде көргүзип јат. Темдектезе, «Малчы-Мерген» деп кай  
чөрчөктө: «оны уккан», «оны көргөн», «көп күндер өткөндө» деп  
сөстөр, эмезе:

«Өчөбөсти өчөдінг, кулугур,  
Олүмиң менен аларың.  
Базынбасты базындыг сен,  
Бажыңды үзүп чачарым».

Эмезе:

«Түнде болзо уйкузы јоктон,  
Түште дезе тыштаныш јоктоң».



Эмезе:

«Көзимниг болзо оды сен,  
Көксимниг болзо каны сен».

Андый сөстөрдиг көп сабазы бир ле чөрчөктө катап-катап учураар эмес, өскө дө чөрчөктөрдө учурап жат. Темдектезе:

«Турган изи артып калды,  
Барган изи жок болды»

деген сөстөр көп чөрчөктөрдө бар.

Такып айдылар сөстөр канча чактардыг туркунына чүмделип келген. Олор эптү, чечен, үлгер кеберлү айдылган учун жаантайын бузулбайтан. Андый сөстөр кайчыныг куучынын жарандырып, чечен эдип жат.

### Гипербола.

Кай чөрчөктөрдө баатырлар тегин кижидий эмес, сүрекей жаан бүдүмдү, коркушту ийде-күчтү, бүдүрген керектери кайкамчылу болуп көргүзилген. Албатыныг санаазында жагыс ла андый геройлор улу керектерди бүдүрер аргалу болгон. Баатырларды андый эдип көргүзерге кайчылар аңылу поэтический эп-аргала — гиперболала (көдүрингилү көргүзүлө) — тuzаланат. «Малчы-Мергенде» андый гиперболалар көп. Темдектезе, Малчы-Мерген «Алтай үстин алты айландыра, жердин үстин жети айландыра басып, алты тайга кырына чыкты», «кара агаштар бажыла учат», «жаан талай үстүнде жүрет», «тенгериниг түбинде ак булутты аралап, көк булутка көмүлип жүрет».

Андый гиперболалар чөрчөктө улай ла учурайт.

1. Кай чөрчөк дегени не?
2. Н. У. Улагашев керегинде куучындагар.
3. «Малчы-Мерген» деп кай чөрчөктин геройларынын сүр-кеберлерин жартагар.
4. «Малчы-Мергенде» такып айдылар сөстөрдиг темдектегер.
5. «Малчы-Мергенде» база кандый гиперболалар бар?

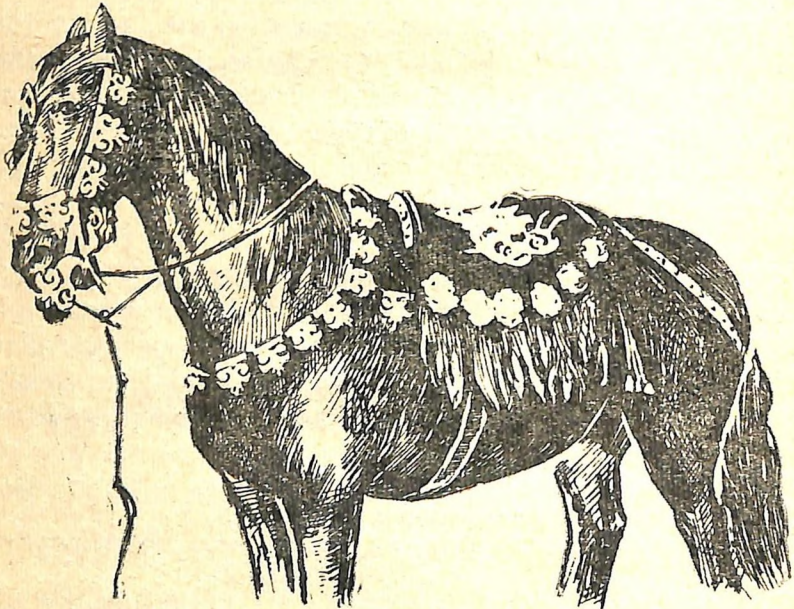
**Жакылталар.** 1. «Алтай баатырлар» деп бичиктег кандый бир чөрчөк кычырыгар. 2. «Алтай баатырлар» деп бичиктег журуктарыла таныжып, жартагар. 3. Слердинг жерде кайчы бар болзо, оны шкодо кайлаттырыгар.



ТАБЫШКАКТАР.

1. Айыл-јурт ичинде тудунар-кабынар ла  
иште керектү немелер.

1. Эрдег бөкө, јеннег чичке.
2. Адамның бөрүгін антарып болбодым.
3. Отурганым ойдык, тепкеним темир.
4. Бирүзи «кыш јакшы» дейт,  
Бирүзи «јай јакшы» дейт.
5. Тайгага чыкса, талбас адым,  
Галкан берзем, јибес адым,  
Өзөккө түшсе, өлбөс адым,  
Өлөң берзем, јибес адым.
6. «Поп» дебес баатыр уул.



Улаган аймакта Базырык деп межеликтен казып алган јебрен  
өйдөгү ээрлү ат.

(Бистин эрадан озю V—III чактарда көмгөн).



## II. Кижн азыраган тындулар.

7. Айры агашка кар јукпас,
8. Сууга кирзе — мунг,  
Суудаг чыкса — бир.

## III. Кижн иштеген иш.

9. Кыр ажыра кайыш кестим.
10. Јорткон, јорткон — јолы јок,  
Кескен, кескен — каны јок.

## IV. Кижн.

11. Јүс кучыйак көл карады.
12. Одус эки боро ат,  
Ортозында ойлок јерен ат.

## V. Ан-куш, ар-бүткен.

13. Таптан уул тал кезип јат.
14. Чек-чек базытту,  
Чекпен сары өдүктү.
15. Кедери јуулу токпок јадыры.
16. Колы да јок, малтазы да јок —  
Јаңы тура тургузып алды.
17. Аркада кара казан кайнап јат.
18. Көрзөм, көрзөм — көрүнбейт,  
Тутсам, тутсам — тудулбайт.
19. Кырды кызыл түлкү ажа берди.
20. Бирүзи баралы дейт,  
Бирүзи жадалы дейт.

1. Табышкакты кандый эн-аргала чүмдеп јат, оны канайда таап айдарып  
билип алдыгар?

2. Табышкак ажыра кандый немелер көргүзилеп турган эмтир?

3. «Тайгага чыкса, талбас адым,

Талкан берзем, јибес адым,

Өзөккө түшсе, өлбөс адым,

Өлбө берзе, јибес адым».

Бу табышкакты кандый улус чүмдеген?

4. «Јорткон, јорткон — јолы јок,



Кескен, кескен — каны жок» деген табышкактың сөстөри нениң учун такылып айдылган, онын учурын жартап беригер.

*Жакылта.* Слер бойыгар кандый озогы ла эмдиги алтай табышкактар билеригер, тетрадька бичип алыгар.

## Табышкактар керегинде.

Табышкак — албаты оосло чүмдеген поэтиче-ский творчествонын кичинек кебери. Табышкакта таап айдатан кандый бир немениң темдектери айдылат. Бу темдектер ажыраол немени табар керек болуп јат.

«Эрден бөккө, јеннен чичке» деген табышкакты атту јоруктап јүрер улус чүмдеген. Атла јүрер малчылар оны түрген таап, айдып ийерлер. «Бу тужак эмтир» — дежер, нениң учун дезе, тужак чичке де болзо, је оны ат үзүп болбос. «Поп» дебес баатыр уул» деген табышкакта отко кирзе, күйбес, косты тутса, чонбос, изү деп айтпас неме керегинде айдылат. Айыл ичинде јадып, канза камызарга оттог јаантайын кос чыгарып алып турган улус айдар: «Бу кыскаш эмтир» — деп. «Айры агашка кар јукпас» — бу уйдын мүүзи керегинде табышкак, нениң учун дезе уйдын мүүзи, бир јанынаг, чын ла агаштый айры, экинчи јанынаг, ого кар качан да јукпай јат.

Кезик табышкактардын кандый бир сөстөри такылып айдылат. Бу тегиндү эмес. Такылып айдылган сөстөр кандый бир немелердин, тындулардын ичкери јылганын, катап-катап бир түней кыймыктанганын чокумдайт.

Чек-чек базытту,  
Чекпен сары эдүктү —

деген табышкакта «чек-чек» деп эки катап айдылганынаг улам эликтин базыды чокум көрүнип тургандый боло берет.

Ту-у, ту-у этти,  
Тумандый јүре берди —

деген табышкакта мылтыктаг адылып, учуп барган октын габыжы угулып тургандый билдирет.

Табышкак база јебрен чактардан бери айдылган. Олорды керсү, ойгор улус јилбүлү, каткымчылу эдип чүмдеп, эл-јонго



таркадатан. Јакшы, чечен айдылган табышкактар качан да ундылбайтан. Табышкактар ажыра бис албатынын журтында, нжинде бар болгон эг керектү немелер, тындулар ла ар-бүткен, аң-куш керегинде јакшы билип аладыбыс. Табышкакты улус чөлбөдө айдып, соодонып, ол ок тарыйын бой-бойлорын санадырып, тапкыр, ајарынкай, билгир болорына үредип туратан.

Табышкактын сөстөри чечси, эптү. Кезик табышкактар үлгер кеберлү, рифмалу болуп јат.

Советский улус эмди де бистин јадын-јүрүмис, техника, јаны немелер керегинде көп јилбүлү табышкактар чүмдеп јат.

### КЕП СӨСТӨР.

1. Кең тон јыртымбас,  
Кеп сөс бузулбас.
2. Көп иш этсен, билгир болорын.
3. Туудый коозо болгончо,  
Айакча аш болзын.
4. Аш ичкенче, мендебе,  
Атка миизен, токтобо.
5. Јалку эмес таң адарын сақыыр,  
Јалку кижі күн бадарын сақыыр.
6. Јалбагынан јатсан,  
Күн де орой чыгар.
7. Омөлү иш өчпөс.



Тереден кезип эткен јебрен өйдөгн јурук.

(Базырык межеликтен).



8. Бичикчи кижн жарыкта жүрет,  
Бичик билбес карангуйда жүрет.
9. Якшынын жолы чындык,  
Жаманнын жолы тыртык.
10. Коомой анчы ан жүркүдер,  
Коркыпчак кижн жон чочыдар.
11. Чынын айдардын нажылары көп,  
Копчы кижинин өштүлери көп.
12. Чын сөс алтыннан баалу.
13. Төбчө кара санаадан  
Төбчиче<sup>1</sup> ак санаа артык.
14. Ажарылбаган будак кап жарар.
15. Жаскы күн жаап туруп, жалт эдер.  
Күски күн күндеп туруп, күп эдер.

1. Бу кеп сөстөрднн учурнн жартап бернгер.

Олор улустынн жадын-жүрүмнннн кандый учуралдарына келнштнре айдылган?

2. Бичик, үредү, улустынн нажылыгы ла нжн керегннде кеп сөстөр таап, бичнп алыгар.

3. Кандый бнр кеп сөстн бажалык эделе, онынн учурна келншкедннн куучын бчнгер.

### Кеп сөстөр керегннде.

Кеп сөс деп албаты чүмдеген кыска, же сүрекей чечен, учурлу эрмек-сөстөрдн айдып жадыбыс. Кандый бнр кеп сөстн кижн жадын-жүрүмнннн көп учуралдарына келнштирнп айдат. Темдектезе, «Туудый коозо болгончо, аяакча аш болзын» деген кеп сөс жангыс ла аш согор улусты үреднп турган эмес, же кажы ла ишти бүдүрген кижнге айдылып жат. Онынн учуры — эткен немес көп бололо, коомой болгончо, ас бололо. чоң болзын дегенн болуп жат.

Кеп сөстөр албаты не ле немени ажарып, теренжнде шнндеп көрүп, кажы ла керектннн учурнн чнке бнлнп алып, ол керегннде бойынынн санаа-шүүлтелернн жаантайын чокум, эптү айдатанынынн шылтузында табылган. Озогы алтай кеп сөстөр байларга, жайзандарга, камдарга базынчыктаткан жокту улустынн жа-

<sup>1</sup> Төбчн — кнчннек чычкан.



дын-јүрүмин көргүзип, санаа-шүүлтелерин айдат. Јокту улус «лорды көрөр күүни јок болуп, мындый кеп сөстөр айдатан: «Кем бай — ол бий», «Байдың көзи ач, колы капкыр», «Сектү жылда ийт семис, тымулу жылда кам семис». Мындый кеп сөстөрдү јоктулар чүмдегилеп, эл-јонды тартыжуга көдүргилейтен. Јоктулар бойларының келер өйдөги јенүзине бүдүп, «Јабагадаң мал болор, јокту кижі эр болор» — деп, айдатандар.

Албатыга каршу јетиретен јаман кылыкту улусты электеп, кеп сөстөр улусты ак санаалу, иштеңкеј болорына, төрөлин сүүрине, албатыга тузалу јүрерине үредет, јадын-јүрүмди јакшы билип аларына болужат.

Алтай кеп сөстөр эптү, чечен айдылган. Көп кеп сөстөр үлгер кеберлү болуп, рифмалажып јат:

Көң тон јыртылбас,  
Кеп сөс бузулбас.





## ОЗОГЫ ЈУРУМНЕН.

*И. В. Шодоев*

### Јалы јок јалчы.

(«Ирбизек» деп повестътенг.)

Ээчий-деечий кўндер 6тти. Ирбизек сзўп чыдап, он эки јашка јстти. Эт балтыры тыгып, эр бўдўми кирип келген Ирбизекти эригип, кунугып јўрбезин деп, ада-энези Ј6рг6м6ш байдын койын кабыртып ийдилер.

Туйук кара сагалду, кыска сынду, кызыл-кўренг чырайлу, бербек калынг эриндерлў, чербек карынду Ј6рг6м6ш т6рд6 отурды. Ирбизек айылга кирип келди.

— Бейин отур, чай ич — деп, бай јылбынгадады.

Ирбизек оттын јанына ч6мч6йип отурды.

Капчык кара чырайлу, орто јаштаг 6д6 берген, андый да болзо, кеберкек ўй кижиге, Ј6рг6м6штин јаан ўйиге Јинјилей, Ирбизек јаар к6рди.

— Чийнениг<sup>1</sup> Ирбизегиге бу ба? Јаан уул турбай бу! — деп айдала, јанында отурган јиит келин јаар кылчайды.

Кызыл чырайлу, тегерик јаан к6ст6рлў, телбек ле байалгак сынду јиит келин, Ј6рг6м6штин кичинек ўйиге Айылчы, отын јанындагы казаннаг чай уруп, курутту тепшини Ирбизектинг алды јаар јылдырды.

— Корон соокто кой кабыраын ба айса айылдын бор-кар ижин эдеринг бе? — деп, Ј6рг6м6ш Ирбизек јаар к6рўп, сагалын сыймап сурады.

— Кой кабырарым — деп, Ирбизек айтты.

Ол 6йд6нг ала чыдамал ла капшуун, иштекей ле шырапкай

---

<sup>1</sup> Чийне — Ирбизектинг адазы.



Ирбизек Жӱргӱмӱш байдыг койлорын кабыратан жалчы болды. Жаскы кӱн карлап ла шууруп турды. Айылчы тӱнӱк жаар кӱрди:

— Камык кой, кайран мал — ончозы кырылатан эмтир, бу кайткан ай-кӱн, быяны жок кайткан кудай! — деп, ол калактап, ӱрӱ туруп, тышкары чыкты.

— Анайып айтпа, ай-кӱн, алтай-кудай катулана бербей, бу кайткан тенек келин? — деп, Жинжилей арбанып, отко арчын салып, тулунгын сыйманып мӱргӱди.

Удабай Айылчы айылга кирип келеле, оттыг жанына отуруп, ӱбӱгӱни жаар кӱрӱп, куучынданды:

— Кече ӱлгӱн тӱрт койды Ирбизек бир уула жагыскан жӱктенип келген. Онын бӱскӱзи та не аайлу бала болбогой. Ол айунын ла бойы. Бӱгӱн база ла жаан жӱктенчиктӱ клееди, чыгып кӱрзӱн.

Жӱргӱмӱш эки ӱйи жаар элип-селип кӱрӱлӱ, нени де сананып, ӱрӱ туруп, айылынаг чыкты. Жаскы кӱн ажып браатты. Койлоры месстен чубажып, элжиндежип келип жатты.

— Акы, бӱгӱн алты кой ӱлди, — деген ӱн анча-мынча ыраакта угулды.

Жӱргӱмӱш кайа кӱрди. ӱлгӱн койлорды сыгар буттарынаг тизе тудуп, жӱктенип алган Ирбизек жсинил базып келетти.

— Эди эт болбос, терези тере болбос немени кайдарга экелдин, ийттерге таштап бер — деп, Жӱргӱмӱш сагалы сартагдан айтты.

Ирбизек ӱлгӱн койлордын сектерин кажаннын кийини жаар мергедеп ийеле, Жӱргӱмӱш жаар кезе кӱрди. Ол тонын уштып, кактайла, ойто кийип, келип жаткан койлор жаар база берди.

Жӱргӱмӱш ол ло жеринде узак турды. Ирбизектин алты койды жӱктенип келгени, оморды кажаннын кийини жаар таштап ийгени, жаан кӱстӱриле оны ӱртӱй кӱрӱп турганы, тонын кактаарла, онын колдорынын жоон балтырлары бӱлтендежип турганы Жӱргӱмӱштин санаазынаг чыкпай турды...

Жӱргӱмӱш ондонып келеле, бажын жайкады, айылы жаар уулаанып, нени де сананып басты.

Жӱргӱмӱш жагыс уулын, Батпанакты, ишке, жӱрӱмге ӱредерге, мал кабырып турган жалчыларыла кожо мал кабыртып турган.

Батпанак жакшы аттаг минип алала, Ирбизектин кой кабырып жӱрген жерине келип, же жаына жууктабай, ыраагынаг ӱчӱп, электеп туратан.

— Жалы жок жалчы, кудайы жок кул — деп жаантайын шоодып



јүретен. Қезикте Батпанак билдирбезинен Ирбизекти ат үстүнен камчылап ийеле, мақтадып јүре беретен.

Јойу Ирбизек Батпанакка једижип болбой, арга јокто артып калатан.

— Акыр ла болзын, најы, качан бирде мениң колыма кирерин! — деп кыйгырып, јудрук көргүзип, кекенип туратан...

Күнет меесте чымырайып келген көкти койлор јеле базып, отогылап јүрди. Оноң эмеш тойып алала, амырап јаткылай берди. Ирбизек содон таштын үстүне отурып, көс једер јерлерди көрүп, јаскы айас күнге жылынып отурды.

Батпанак бир јалчызыла кожо аркада кабырып турган малын Јабаганның суузынан сугарарга айдап барарда, бир сарбаа сооргуш балкашка түже берди.

Батпанак јалчызыла экү сарбааны балкаштан чыгарарга, чиректеп, чат ла чыгарып албай, таштап ийеле, јүре берди.

Ирбизек меестен түжүре јүгүрип барала, сарбааны балкашта чыгарар деп тударга ла јүрерде, кийин јанынан Ирбизекке ийт кадала берди. Чочыган бойынча Ирбизек айлана соголо, ийтти бакырылдай тудуп, төнтөзөккө жагыс ла катап согордо, ийт өлө берди.

Ирбизек сарбааны балкаштан чыгарып алала, оның ордына байагы ийттин сегин балкашка бадай тееп ийди. Сарбааны койлор јүрген кырланнын ары јаны јаар айдап салды.

Батпанак көжүр эдетен агаштарды эки јалчызына өңөрип береле, сарбааны балкаштан чыгарарга келди. Сарбаа јок эмтир. Оның ордында бойынын көк ийди балкашта өлүп калган јатты.

Батпанак алаг кайкады.

— Балкаштагы јабага кайда?! — деп, ол кырланга койлон јүрген Ирбизек јаар көрүп, кыйгырды.

— Ары-бери тапылдада јелип јүреринде, таакылу јабаганды сениң ийдин јийле, ичи јарылып өлүп калганын көрбөй туруп ба? — деп, Ирбизек удур кыйгырды.

Батпанак эки јалчызын ээчиткенче кырланга чыгара јелип келди. Сарбаа мында отоп јүрди.

— Јалы јок јалчы, кудаы јок кул танма, өчөбөсти өчөдин, ченебести ченедин, тон-өдүгин јыртарым, той-токтогын берерим, бу көрмөсти түре-мара тудуп, јылағаштагар! — деп, Батпанак јалчыларына јакарды.

Јалчылары Ирбизекке чыдабазын билгилеп те турза, је Бат-



панактыг казырынаг коркыгылап, Ирбизек јаар үкүстегилеп, сооро-маара туткулап, күчтери жетпей турды.

Батпанак Ирбизектег коркып, аттаг түшпей, ат үстүнег Ирбизекти камчыла согорго, атту чурап келерде, Ирбизек оны аттаг антара тарткан ла бойынча, эки жалчызыла катай јерге жыгып, ээрдиг теркилерин чупча тартып, колдорын кайра күлүйле, үчүлезин армакчыла бой-бойына јаба чыт этире тагып койды. Атардын ээрлерин алып, оморды армакчылап салды. Бойы жүре берди.

Эртен тура Ирбизек койлорын айдаганча, кечеги јерге једип келди.

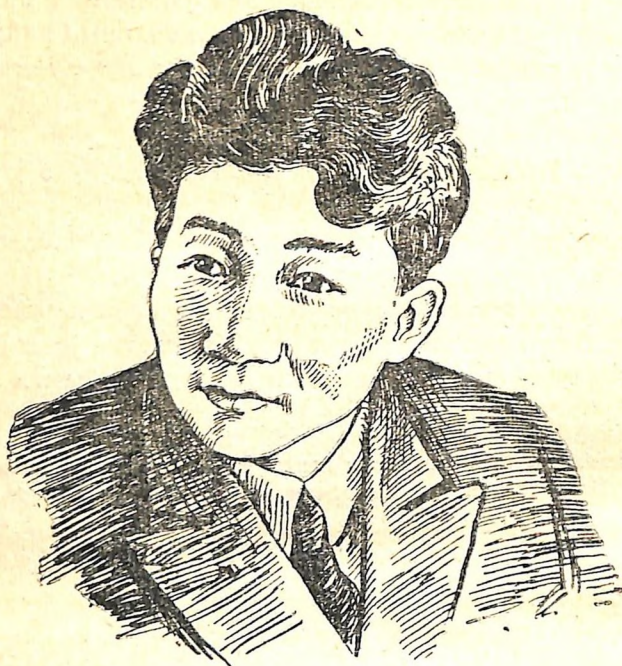
Қайыштар ла армакчы улустыг эдине бадалып, кан буулганынаг улам улус тижип, калактажып јатты.

— Өчөп, ченеп шоотпой жүрейин, өштөп сени истебейин, «күлүк» — деп, Батпанак ыйлап-сыктап, Ирбизекке јалынды.

Ирбизек улустыг күлүзин чечип, оморды јайымга божодып ийди.

1. Ирбизек кандый уул? Батпанак нениг учун оны көрбөй, шок јетирет?
2. Ирбизек Батпанактаг канайып өчин алганын куучындап беригер.





**П. В. Кучияктын жүрүминен.  
Ийт-Кулак.**

Павел Васильевич Кучияк 1897 жылда Куйум деп жерде чыккан. Онын адазы Чочуш, энези десе Ајымаш деп улус болгон. Чочуштын баштапкы чыккан эки уулы узак жүрбей, өлүп калгандар. Чочуш эмегениле кожо сананган: олордын тынын, байла, көрмөстөр апарган болор. Көрмөстөрдөг канайда аргада-нар? Озогы алтай улус айдыжатан: «Жаңы чыккан балага жаман ат берзе, көрмөс ого тийбес». Чочуш ла Ајымаштын сагыжына бу сөстөр кирди. Онын учун үчинчи чыккан уулын олор Ийт-Кулак деп адап салдылар. «Андый жаман атту балага кандый көрмөс табарар» — деп санандылар.



## Шонкор ло Баргаа.

Ийт-Кулак кичинек болордо, онын адазы өлүп калган. Адазы өлөрдө, энези өскө кижиге барган. Ой адазы Ийт-Кулакты көрбөйтөн. Онын учун Ийт-Кулактын таадазы Капшай өбөгөн оны бойынын айылына апарарга келерде, ол тыг сүүнди. Таадазынын айылында ого сүрекей жакшы болгон. Ийт-Кулактын жааназы Баргаа көп чөрчөктөр билетен. Ийт-Кулак жааназынан сүрекей жараш чөрчөктөр уккан. Уккан чөрчөктөрүн ол качан да ундыбайтан. Капшай таадазынын айылына Кучияктын экинчи таадазы (энезинин адазы) Шонкор келип жүрөтөн. Кичинек, эмеш бөккөйгөн сынду, эчкинин сагалынды сагалду, Шонкор сүрекей жаан кайчы болгон. Шонкорды угарга алтай улустар ыраак жерлерден Куйумга келип туратан. Кучияк онын чөрчөктөрүн угуп, чөрчөктөрдиг сөстөрүн ээчий такып айдып отуратан. Анайда кичинек Кучияк бу таадазынан кайлаарга үренип алды. Учунда, Совет жан башталарда, Кучияк таадазы ла жааназынан уккан чөрчөктөрдү кепке базып чыгарган.

## Павел Васильевич.

Кичинек Ийт-Кулакка Капшай таадазынын айылында жакшы да болгон болзо, же оны азыраарга таадазынын күчи жетпей турган. Онын учун Капшай Ийт-Кулакты, курсагын бойы азыранзын дейле, Чамалга апарып, Василий деп абыска кой кабырарга жалчы эдип берген. Кичинек Ийт-Кулак абыстан коркып туратан. Абыстын чачы, үй кижинин чачынды, узун, бойы саг башка кижин болгон. Онын учун ол абыстын жалчызы болгон до болзо, оныла туштажарга коркып, таг аткан ла тарыйын койлорун аркага айдап апаратан, аркадан дезе бозом энгирде ойто бурылатан.

Василий абыс оны көп иштедетен, же өдүк-тон, аш-курсак бербейтен. Ийт-Кулак тудуш ла соокко тогулуп, аштап туратан учун, бир күн оног качып, катап ла таадазына барган. Же таадазы уулынын уулын чугулдайла, оны ойто абыска экелип берген.

Абыс Ийт-Кулакты крестке түжүрерге сананды. Же Ийт-Кулак мойноп турды. Крестке түшсөң, бичикке үренерин деп абыс айдарда, Ийт-Кулак сананала, жөбин берген. Онын бичикке үренер күүни кажы жерде бар болгон. Крестке түшкөн согында ого жангы ат бердилер: Павел Васильевич. Онын кийининде Па-



вел Васильевич күскиде Чамалдын церковно-приходский школында үренип баштады. Же ол шкодо Кучиякка узак үренерге келишпеди. Ол үчинчи класста үренип турала, жүре берген.

### Жарлу писатель.

Улу Октябрьдын революциязы бастыра алтай албатынын жадын-жүрүмин жаңы жолло ууландырды. П. В. Кучияк жаңы жүрүм тсзөөри учун албатынын тартыжузында эрчимдү туружа берген. 1925 жылда оны Москвага Күнчыгыштагы ишкүчиле жаткандардын университетине үренерге ийгендер. Ол анда төрт жыл үренеле, ойто жанып, алтай албатынын культуразын кодүрер ишке бастыра бойы беринди.

Москвада үренип тура, орус албатынын искусствозыла, литературызыла жуук таныжып, андый ок искусствоны ла литературыны алтай албатыга тсзөөр керек деп, ол сананып алды.

П. В. Кучияк Москвада бойынын баштапкы жаан произведениезин — «Арбачы» деген туујузын — бичип баштаган. Онон бери ол жаантайын литературный иште туружып, произведение-лер ээчий жаңы произведениелер бичип, жарлу алтай писатель болуп өзүп келген. Ол 1934 жылда Москвада улу орус писатель-ле А. М. Горькийле тушташкан. Горький ого:

— Бойыннын албатыннын жадын-жүрүмин, канча бар чөр-чөктөрин бичи — деп жакарган.

П. В. Кучияк А. М. Горькийдин бу жакарузын бүдүрип, бойыннын произведениелеринде алтай албатынын Совет жаң өйдөги жадын-жүрүмин, бу жадын-жүрүмдеги ончо улу кубулталарды көргүскен. Ол ок тарыйын Кучияк алтай албатынын озогы чөрчөктөрүн, кожондорун жууп, көп бичиктер жазап чыгарган.

1. Кучиякка ада-энези ненин учун Ийт-Кулак деп ат адаган?

2. Ийт-Кулактын жааназы ла таадазы керегинде куучындап беригер. Олор

П. В. Кучияктын жүрүмине кандый салтарын жетирген?

### Соок.

(«Адыжок» деп романнын алынган бөлүк).

Кызу темирдий жаркындалган күн бийик туунын бажындагы үч мөштин ары жанына жуукта ла кулактанып жажынган. Ол, бойынын эртен ойто келерин керелеп тургандый, жукачак булутты кызыл-сары будукла будып ийди.



Қааза айылдың эжигинин буды такталып калган карга жыжыларда, кар, күскиде арып калган сыгын эткендий, чөйө тартып кыжырай берди. Ол эжикти анайда комудалду кыжыратканы Адыжоктың энези тышкарыдаг одын кучактанып киргени болгон.

Ол кирген бойынча, одынды јерге таштайла, эки колын отын жалбыжына түрген сугуп ийди. Ус сабарындагы јес јүстүги озо баштап кажайа кырутыйла, ойто терлей берерде, Адыжок чыдажып болбой айтты:

— Колың күйди, эне!

— Алдырбас, мениң колым бек эмей, күйбес — деп, чамчазы јок, кой терези тонын јабынып, чарбак ичин отко изидип отурган уулына каруузын береле, энези оног ары эрмектенди: — Соок там ла тыгыйтан туру: бүгүн күн кулактанып ашты.

— Күн ажарда, кулактанар болзо, жылу болор: соокты күн тудуп алала, апарып јатканы ол. Чыгарда кулактанза, соок болор: ол тушта соокты күн биске экелип јат, — Адыжоктың адазы бойының шүүлтези јаспазына иженип тургандый айдала, өрө түнүк јаар көрди.

— Оны кайдаг билеригер? — Адыжок улустың куучынына јара кирди. Је ада-энези бирүзи де оныла эрмектешпей, отты кезе көргилеп отурды.

Уулчагының сурагын уккулабай калган ба айса оны кижиге бодобой, эрмектешпеске санагандар ба? Айса болзо, соокты сананып, база Адыжоктый ок, санааркап отурган улус болбос не?

Је Адыжокко олордың нени сананып отургандары керек јок. Оның бойында башка сагыш болгон: ол бойының өштүзин сананып отурган. Оның өштүзи — соок.

«Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Адыжок бойында айдатан. Соок көскө көрүнетен, колго тудулатан болзо, ол эмди ле согужарга белең болгон. «Јыргап, жылангап јүретен мениң јайымды ойто тутканча бер!» — деп айдарга белең болды.

Қышкы түн койылды. Олор ажанып алала, уйуктаарга јаттылар. Ада-энези эки балазын оттон ыраак јок уйуктаткан. Бу тужы сыраңай ла күч. Алтын да берейин дезе, оттон ырабас керек. Эмди Адыжокты соок төжөк сакып јат. Оның үстүне отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези јууркан јабылар. Алдынаң — төжөктинг соок тыныжы, үстүнең — јуурканының жылу тыныжы. Олордың ортозында энедег чыккалы јунунбаган, он



кулагында ийт түги сыргалу, эки тизези ээпине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тызыражып, Адыжок жадыры. Ол түнде соокко тонго, жуурканды отко кийдире теппес, ненинг учун дезе олордынг жаткан јерин бир сөбмнөнг терен казып койгон.

Тиштинг тызыражы токтогон. Төжөк лө жууркан ортозы жылыган.

Адыжок уйуктады.

Бүгүн база андый ок көп јокту алтай улустынг балдары калтыражып уйуктадылар. Олорды ончозын јангыс јерге јууп кондырган болзо, тиштерининг табыштары чибизи койу јерде өрт күйүп тургандый болор эди.

Адыжок уйуктаган бойынча түженди. Түш јеринде көрзө, кажык ойноп, карга јылангаш јүгүрип јүрген эмтир. Оны көргөн база өдүк јок балдар оны өчөштирип, кыйгырыжып турдылар:

— Элек, элек!.. Адыжок терен карга базарга коркып јат... Уйа-ат...

Андай андышты уккан Адыжок бойынынг ийдезин көргүзерге оног терен карга чурап ийди. Је көп өй өткөлөктө, кар алдынан онынг будын курч тиштү эки боро күчүк тиштеди. Ол будын айрып аларга удаган турушкан. Је эки боро күчүк там ла тыгыда тиштеп турды.

Ол эмди ондонып јатса, айылда төжөктө жадыры. Күчүктер оны тутканча эмтир. «Сен, балам, түште јаланда да јүрзөнг, түнде түжензөнг де, кандый ла буудакка учурашсан: «Ак јайыгым, Адаган тайгам, аза-јеткерден, ачу өлүмнөнг айрыгар!» — деп кыйгыр. Ол тушта кандый да кызаланган айрыларын» — деп энезининг качан да айтканы бу тушта кенетийин сагыжына кирди.

— А-а-а... А-а-аак-јайык!.. — деп, Адыжок кыйгырган бойынча көзин јаан көрүп ийди. Оттын ортозында кос алтын топчыдый сурлап јатты. Оног өскө бир де неме көрүнбөйт. Адазынынг түгүрининг көзи де сурлабайт. Байла, уйуктап јаткан болбой кайтсын.

Адыжок будынынг јанындагы боро күчүктерди сыймап көрди. Күчүктердинг ордына соокко тонуп калган, јайгыдагы балкажы терезине јаба кадып калган буды тудулды. Ол кенетийин коркыды: «Бу өскө кижининг буды болбой? Адамды кыйгырайын ба? Јок!» — деп сананды.

Ол кыйгырбай, бойын токтокконы јолду. Адазы оны ошкош ло койынына албас: онынг койынында эг кичү балазы. Унчук-



паска керек, је боро күчүктер база келип, тудардан маат жок. Айса, эмди келзе, оны өлтүрө тудар. Эртен ада-энези туруп келзе:

«Кайран уулыбыс кыйгырган ок болбой кайтсын, бис дезе укпаганыс. Эмди мындый уулды канайып азырап аларыс? Кандый шулмус болгон! Кече энгирде эрмек сураарда, каруузын ненинг учун айтпадыс болбогой?» — деп айдыжып, ыйлажар.

Адыжок мынайда сананып жадала: — Ада!.. — деп кыйгырганын бойы да билбей калды. — Ада, слер ойгу ба?

— Не болды, балам, соокко тонгдың ба? — уулына энезинин карузыган үни угулды.

Удаган жоктон айылдың ичи жарый берди. Кайынның тозы, жылкының казызы чылап, тыркырап, күйе берди. Айылдың ичинде кара бырлар кажайа кырутып, боро койдың терезиле жазагандый болды.

Адыжоктынг энези колын отко жылыдып, ол жылуны уулынын будына берип тургандый, эки колыла элип-селип, баланын будын сыймап туруп, жылыдып ийди.

Чындап та, энези тыт одынның жылузын көдүрезин уулына колло ууштап бергендй болды. Энези ойто орынга жаткан соңында, Адыжок удаган уйуктап болбой жатты. Эмди ого угулганы — айылдың жанында, тышкары, жаш агаштар, соокко пестон жарылгандый, тарс эдип жарылып турганы. Ол табышка коштой уйлардың туйгактары, кыжырууш сопокту немедий, карга кыжырап, айылды айланыжып турдылар.

«Уйлар, байла, соокко тонгон» — Адыжок бойында анайда сананды. Уйлар кандый кажаганда жатканын ол жакшы билетен: төрт бакана, оның үстүндө сойгон кендирдинг сөөги ле карагайдың будактары, айландыра стене жок, оның учун салкын кажыла келтегейиненг кирейин дезе, кирер.

Андый да болзо, Адыжок таң алдында терен уйуктай берген.

— Балам, көчө ичерге тур — деп, энези ойгозордо, Адыжок ойгонып келген. Ол үстүндеги жуурканын колло бойынанг өрө көдүрерде, жудруктый кырутыган кар жүзине келип түшти.

1. Соок керегинде Адыжоктын ада-энези ненин учун коркыганду куучындажат, Адыжок соок керегинде нени сананат?

2. Адыжоктынг уйуктап турган төжөги кандый, ол түнди ненин учун коомой өткүрди?

3. Адыжок нени түженди, оның түжи ненин учун андый болгон?

4. Адыжок түнде ойгонып келеле, нени сананып жатты?



5. Адыжктыкты шыралу жадын-жүрүмдү өскө балдар керегинде автор нени айтат?

**Жакылма.** Бу бажалыкты кычырала, алтай албатынын озогыдагы жүрүми керегинде билип алганыгарды куучындап беригер.

### Жайлуга көчкөни.

Жайлуга көчөтөн ой жеткен. Жангыс ла күүк айдын ак толуны жеткелек. Бүгүн энгирде айдын ак толуны көрүнзе, эртен тура көчөр керек. «Айдын ак толуны бистинг жайлуга көчүп келгени-бисти көрзин» — деп, алтай улус айдыжатан.

Учында көчөр күн жеткен.

— Бис эртен слердег озо көчөрис! — деп, Адыжок Октуга ажындыра мактанган.

— Бис дезе слердег сондоор деп турун ба?.. Эртен бис ончозынан озо барарыбыс деп, адам айткан, эртен сен көзинг ачкалагында, бис жайлуда болорыс! — Адыжктын мактанып айтканын Окту жаратпай, каруузын омок берди.

Окту Адыжккло жажыт болгон. Октунын адазы жабыс сынду, күрен-сары чырайлу, көп эрмек айтпас, ээр эдетен ус кижн. Энези дезе байларга тере ийлейтен, тон көктөйтөн ус болгон. Ада-энези анайда ла иштеп, алты балазын азыраган. Окту олордын, жаанынан төмөн тоолозо, төртинчи балазы болгон. Өскө балдары ончозы унчукпас, jobош болуп, адазын төзөгилеерде, жангыс Окту энезининг ак чырайын, кара чачын алган. Уни де энезининг үнндий омок, тын болгон. Бойынын бүдүзи: колы-будынын балтырлары кайыннын урындык кату, бек жарынду уулчак болгон.

— Ол Бакаашты... улу таадазын төзөгөн. Андый ок жаан бөкө болор — деп, Октуны көп улус айдышкан.

Ол чын ла ачынза, бойынын жаан карындаштарын да сабан ийетен болгон. Мерге адар болзо, чикечили чечен мылтыктык. Анайдарда, Адыжок онон туркары коркынып, оны тарындыра айтпай жүрерге кичеенип турган. Онын учун Окту каруузын кату да айдарда, Адыжок ого тарынганын билдиртпеске жымжак айтты:

— Бис экүнинг сөөгибис чапты. Кандый макалу, бис карындаштар!

— Мында немези макалу? — Окту база ла кату сыркынду сурады.



— Бис эки карындашты Балчактың уулы Манзу согул бол-  
бос.

— Оноң жаңгыс сен ле коркы! Мен оның магдайына туткан-  
ча ла мүӱс өскүрип ийерим! — деп, Окту, жаан кижичилеп, айт-  
ты. Адыжок катап оныла беришпей, токтой берген.

Күүк айдын он төрттинчи жаңызы өткөн түнде болгон. Эртең  
тура ийттер үрүжип, уйлар мөөрөжип, аттар киштежип, ка-  
зан-айактар калыражып турды.

Адыжок ойгонгон ло бойынча, мылтык шыкап турган кижидий,  
көзин сыккыйтып ийеле, тышкары жүгүрди. Уйкузы эмеш  
чыгып, озо ло баштап Октуның адазының айылы жаар көрди.  
Ол көчүп бараткан эмитир. Жаңгыс күрөң адына ончо немезин ар-  
тып, үч балазын атка учкаштырып, бир балазын бойы жүктөтүп,  
эмчек балазын үйи кучактанып, Окту десе жаңгыс уйын айдап  
алган, кышту айылынан ырай бергилептир.

— Ада! Бис нениң учун удаган уйуктаганың? — айылга кир-  
ген бойынча, Адыжок тың кыйгырып ийди. — Октуның адазы  
көчүп барадыры!

— Баргылагай ла. Бис олорло тудуш эмес. «Аш ичкенче,  
мендебе, атка минзе, токтобо» деп сөсти ундыба, уулым. — Ада-  
зы тусту чайды чөйө тартып ичеле, уулы жаар көрбөй, айтты.

«Жаан улусла сөс блаашпай жүр» — деп, улустары айдатан  
учун Адыжок жаңгыс ла жаштанып келген көзиде адазын кезе  
ажыктап, унчукпады. Адазының табыланып турганын көргөндө,  
ал быжыл көчөргө сананбай тургандый билдирди. Жаңгыс энези  
казан-айакты капка салып, мендеп турган.

Олор ончозының кийининен көчүп атанган. Адазы ла энези  
улустың кийининен көчүп баратканына бир де эмеш комудап  
тургандары көрүнбейт. Олордың керек десе мендеп те турганы  
билдирбейт.

Кошту деп өлө уй ончозының алдынан, оның кийининен өс-  
кө уйлар ла бозулар браатты. Узун кыштың соогына өзөгинен  
өткүрө соктырып койгон уйлар, калангызы жаан кижидий, бутта-  
ры чалыжандап, эмеш ле тың салкын соксо, туура жыгылгадый  
брааткылады. Же олор жерден өзүп келген көкти түрмүлү тилиле  
жалмай тартып тургулады.

Эбиреде агаштарда жайдын кушкаштары келип жаткан жай-  
ды ончолоры бойларының тилиле уткып кожондожот. Ол куш-  
каштардын ортодо жаңгыс ла баарчыктардын үни комудалду,  
чочыңкай упулып турды. Олор ачап каргааны көргилеп ийеле,



бойларының балдарын корыгылап јат. Токылдамалар шынкылдууш ўниле кожондожып, бийиктен төмөн јерге тўжўп тургулады.

— Уйларды чога айдаба, бойларының табыла баргылазын — адазы уулына айтты. Кошту уйларды баштап алала, кырды өрө аттын чичкечек јолынча браатты. Оның чарбак ичи јолдың јанында оогожок тегенектерди јыга базып браатты, оның јеерен ле алагаш тўги тегенектерге бир эмештег артып турды. Меесте кўнге удур каткырыжып, көк өзўп јатты. Кўн бойының изўзин ологро кысканбай берип турды.

Јолдың алтыгы јанында, беш ағаштың сынындый, бийик каскак. Ол каскактың алдында Қыралайдың суузы кардың суузын бойына кожуп алала, ағаш-ташка согулып, јўс башка кожондоп, алтан башка кыйгырып јатты.

Адыјоктың эки көзи Өскүзекти ле көрўп турды. «Бу бийик каскактан ол ло ашпаза, јакшы болор эди» — деп сананып браатты.

Је Өскүзек бир де эмеш коркып турганы јок, карын ўзери чичке јолдон туура базып, койу өлөңдөрдди ўзе тартып, чайнап браатты. Оны көргөн Адыјоктың коркыыры чала токтоды. «Мен Өскүзектен коомой бо?» — деп, ол бойында сананды.

Је анча-мынча боллолокто, сууның табыжы ла куштардың кожонгының ортозында кандый да кижининг комудалду кыйгызы упулды.

— Эзирик кижиди кыйгырат па?

— Эзирик кижиди кайдаг келетен? — адазы Адыјокко каруузын берди.

Удабай Адыјок сан башка неме көрди: олардон тын ыраак эмес јаткан Малчы деп јокту кижиди, уйы јолдың алтыгы јанында тыт јадыкка арказы төмөн болуп кебелип каларда, оның мўўзинен тудуп алган, улусты болушка кычырып, кыйгырып турды. Оның ўч балазы ыйлашкылап тургулады. Уйи дезе јадыкты малтала кезип, кара тери јўзин јолдоп агып турды. Сары көстўктў кара ийдичек, кебелген уйды кезе ајыктап, тилин јаланып отурды.

— Қайран өрөкөн, менин тўбегиме болужыгар! — деп, Малчы Адыјоктың адазын көргөн бойынча, тын кыйгырды.

— Бу тўс јерге уй канайып јыгылды? — деп, Адыјоктың адазы сурады.

— Балчактың нуулы Манғзу бистинг кийинибистен јаба једе-



ле, уйдын үсти жанынаг коштой өдөрдө, уй жыгылган. Канайып турун дезем, каткырала, мантада берген... Же түрген болужыгар, кудай слерди алказын! — Малчы, жүзиндеги терин кой терези эски тонынын жегиле арчып, сурады. Онын эки тизези, түрген суудагы тал ошкош, тырлап турды. Кара көзинин ичи толтыра жашту эмтир.

Адыжок адазынаг озо уйга жүгүрүп келеле, мүүзинен ала койды. Ак-чоокыр уй өчөмик жажыл көзиле кылчайып көрди. «Э-э, балам, мени өлүмнен сен канайып айрып алатан эдинг?» — деп айдып жаткандый болды.

— Ада! — Адыжок тын үнденип айтты. — Түрген келип, уйды өрө тургузарга болуш!

Же адазы тын мендеп турганы билдирбей, нени де шымыранып, оног уйга араай басып келди...

Качан Малчынын жагыс уйы жолго туруп, бажын булгап, адырманду тилин жаланып турарда, үч балазы көстинг жажы өткүре каткырынып, уйдын соок тумчугын окшогылап, кабыргазына жөлөнгилеп, түктерин бойларына жапшыргылап тургулады. Чоокыр уйдын бозузы куйругын сүүнчилү шыйманып, энезин эмип турды.

Бу тушта Адыжоктын сагыжына Өскүзектин энези кирди. «Эх сени, бистинг уй тоголонор тушта адам ла Малчы анда болгон болзо, база мынайда ок өлтүрбей айрып алар эдис», — Адыжок кородоп сананды. Ол эрик жокто Малчынын балдарынын сүүнижиле кожо сүүнип турды. Эмди Адыжок көрүп турза, байагы ла бойынча сүүнбей отурганы сары көстүктү кара ийт болды. Ол керек десе уйдын жаткан жерин барып жытап, уйдын өлбөгөнине кородоп тургандый болды.

— Слер ол Манзуга чыдап болбодыгар ба? — Адыжок чыдап болбой, Малчыдан сурады.

— Мен ого канайып чыдайтан эдим, балам.

— Бис Октула экү оног бир де эмеш коркыбас эдис!

— Балчактаг база коркыбас бедигер? — Адыжоктын адазы жара киришти.

— Жаанап келзебис, оног до коркыбазыс!

— Сокпостынг токпогы жаан, — адазы туура көрүп айдала, ичкери басты.

Адыжок адазынын айткан сөзин аайлабады, же Манзуны жаман көрөтөни оног тын өзүп: «Бу керекти мен ончозын Октуга айдып берерим» — деп, ол бойында бек сананып алды. Оног



ары көндүгөрдө, Малчынын үйи уйын жединип алды. Эки балазы эки жанынча, бир балазы кийининде, уйды эбиреде курчап алган баскылады.

— Жагыс уйыма сүт түшсе, мен слердинг болушканаарды ундыбазым, өрөкөн, бир тажуур аракы быжу болор! — Малчы Адыјоктынг адазына сүүнчилү көрүп айтты.

— Сенин сөзине кудай керечи болзын, — Адыјоктынг адазы теңери түбине көрүп айдала, ичкери көндүкти.

Туунын эдегинде жараш чечектү агычак оморды сүүнчилү уткып жатты...

Жайлуга жеткиледи. Омордын жайлузы эки суунын белтиринде болгон. Таштаң ташка согулып турган суунын табыжы, куш-каштардын кожоңы, жерден өзүп жаткан чечектердинг жараш жыды Адыјокты эзиртип турды. Ол эмди ле, жердинг агындый, таштаң ташка, кырдан кырга жүгүрө бергедий болды.

*Жакылта.* 1. Бу бажалыкты кычырала, куучындаарына план тургузыгар, план аайынча кычырганын куучындагар. 2. Бастыра бажалыктардан ар-бүткенди көргүзип бичиген жерлерди таап кычырып беригер. 3. «Адыјоктынг ла Окугуның најулашканы» деп бажалыкту куучын бичигер. 4. «Адыјок» деп романның «Жас» деп бажалыгын таап алала, бойыгар кычырыгар.

## КУУЧЫНДАГАНЫ, ЖАРТАП БИЧИГЕНИ ЛЕ ДИАЛОГ.

Литературный произведениеде куучындаганы (повествование), жартап бичигени (описание), эки кижининг куучындашканы (диалог) деген жерлер бар.

**Куучындаганы** (повествование) деп произведениениң геройынын жадын-жүрүми, бүдүрген керектери, санааш-үлтези керегинде автордын куучындап айдып бергенин айдар.

«Адыјок» деген произведениени кычырып бис уулчактын бойынын, энезининг, айылдаштарынын јокту жадын-жүрүми, аш-курсактаң торолоп, кийимнен түрөп, байларга базынчыктатканы, көп шыра көргилегени керегинде айдылганын көрөдис. Автордын бу сөстөри онын куучындаганы (повествованиези) болот.

**Жартап бичигени** (описание) деп кандый бир немениң, улустын, жүзүн-жүүр тындулардын тыш керберин көргүзип бичигенин айдар.



«Адыјок» деген произведениеде андый јерлер: Адыјоктын, Октунын, оног до өскө улустыг бүткен бүдүүн, тыш кеберин, ар-бүткенниг картиналарын, айыл-јурттарды, оног до өскөзин сөслө јурагандый көргүскени болот. Јартап бичигени ле куучындап бичигени качан да болзо колбулу. Произведениеде куучындаганы јартап бичигенинег көп болот, је кезик произведениелерде, тем-дектезе, «Јаскы јыргалда» картинаныг көп сабазы јартап бичигени (описание) ажыра көргүзилет.

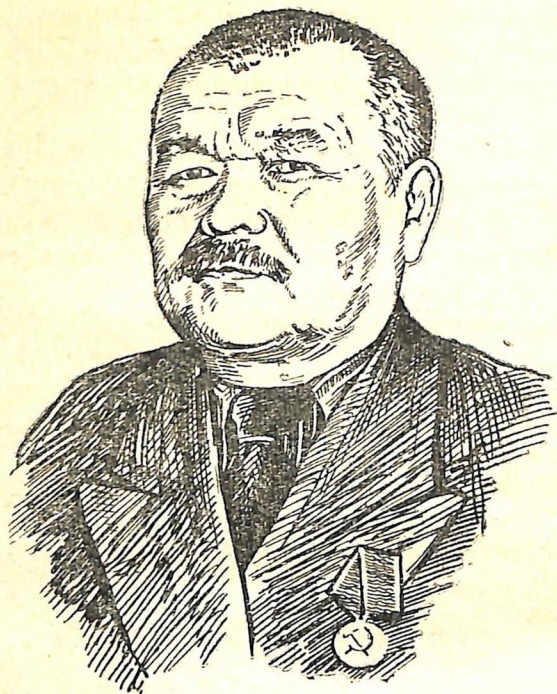
**Диалог** дегени произведениеде көргүзилген улустыг удуратедире эрмектешкени болуп јат.

«Адыјок» деген произведениеде андый диалогтор сүрекей көп: Адыјок Октула эрмектешкени, база Адыјок малчыла эрмектешкени ле оног до өскөзи.

Диалог ажыра произведениениг геройлары бой-бойлорын, бүдүрип турган керектерин, ар-бүткенди, оног до өскөзин канайда јарадып турганын бис билип аладыс.

Бу улустыг кажызынын ла эрмеги ағылу, башка-башка болуп јат.





**Ч. А. ЧУНИЖЕКОВ.**

Чалчык Анчинович Чунижеков 10 ноябрьда 1898 жылда Куйум деп журт жерде чыккан. Революциядаг озо ол школдо төртлө класс божоткон. Совет жан төзөлгөн согында Чунижеков бистинг областьтын төс городында совпартшколдо үренген.

Ол кичүдег ала алтай албатынын озогы чөрчөктөрүн угарга сүүйтен. 1925 жылда Чунижеков бир канча алтай чөрчөктөрдү «Таг чолмон» деп бичикте чыгарган. Оног бери ол бойы да көп жүзүн-жүүр произведениелер — үлгерлер, куучындар бичиир болды. Онын произведениелеринде алтай албатынын озогы ла эмдиги жадын-жүрүми көргүзилген. «Тууынын кузуктаганы» деген үзүк Алтайдын атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашев керегинде Чунижековтын бичиген «Тууы» деп жаан поэмазынаг



алынган. Бу үзүктө жокту алтай кижининг озогы жүрүми көргүзүлгөн.

Калганчы өйдө писательдин «Бичигенининг талдамазы» деп бичиги ле «Мундузак» деп повези кепке базылып чыккан.

### ТУУЖЫНЫНГ КУЗУКТАГАНЫ.

Калын жыштыг жаказында  
Шарлак кара суу акты.  
Таш жакалу жарадында  
Кайыг тозы айыл турды.  
Сугат болгон ару суузы  
Кышкы соокто тонбой турды.  
Чадыр-жапаш бу айылда  
.Локту Туужы журтап жатты.  
Одус жашка жеткелекте,  
Чаал терек сынду бойы,  
Айудый күчтү бойы  
Эки көстөнг болгонбос болды,  
Ай-карангуйга түшкен жүрди.  
Элден тапкан эш-нөкөри  
Эки уйын күдүп жүрди.  
Эр кемине жеткелек,  
Эрлү сагыш киргелек,  
Эне-адазынын колын сакып,  
Эки уулы отургылады.  
Өрө көрүп, адып болбос,  
Өлтүргенин сойып болбос,  
Эр көөркий жокту Туужы  
Эки эргегин уска үретти:  
Таспа кайыш өрүп жүрди  
Элден-жонног иштеп алганы  
Айына, жылына жиирге жетпес,  
Тон-өдүкке берерине жетпес.  
Эликтин мойынын ок кескен,  
Эрдин мойынын жок кескен —  
Эр жажына жокту болуп,  
.Локту Туужы журтап жатты.  
Бир катап жокту Туужы



Ай кулагыла тыгдап отурза:  
«Күрең сары кебин кийген  
Күс једип келген» дежет.  
Күле-Қаанның<sup>1</sup> соок салкыны  
Јүзише јаба сокконы билдирет.  
«Күрең күстинг бойы келди!» — деп,  
Бала-барка сүўнижет.  
Аркадагы кызылгаттар  
Эт ошкош кызарышты.  
Јодро, бороңот, кузук та  
Јерге какталып тўшкүледи.  
Сыгын ай жаңырды,  
Кузуктап барар өй келди.  
Күзүни табыжы шыңырап,  
Күнүн сайын угулат.  
Кузукчылар кожондожып,  
Ўзүк јоктонг өткилейт.  
Қапчал јердинг кара јолы  
Тизеге јетире казылды.  
Оны уккан јокту Туујы  
Отурып эмди болбоды.  
Албатынын барып јатканына  
Адаркап-күйүнип сананды.  
Ак күнди таныбас та болзо,  
Алтайына јорторго күўнзеди.  
Эмегенин кычырып алды,  
Эки уулын јанына отургусты.  
Эр бойы терен шүўнип,  
Эң учында мынайда айтты.  
«Сыгын-Туу суунын табыжы  
Эки кулагыма торгулды,  
Кузукчылардын сүўнчилү кожонгы  
Менин јүрегимди көкүтти.  
Өчкөнчө јылынарға  
От јылузы биске керек.  
Өлгөнчө јиирге  
Аш-курсак биске керек.  
Бай тайгам Байкарада

---

<sup>1</sup> Күле-Қаан — тайганың ады.



Қалың кузук бүткенин уктым,  
Эки балама баштадып,  
Қузуктап мен барадым.  
Ар өдүгимди<sup>1</sup> көктө, эжим,  
Азык-түлүкті жазағар, балдарым.  
Айылга отурзабыс. не болор?  
Ағаш төзинде отурзабыс, бир болор.  
Ырысту болзобыс, түшкүн терип,  
Аш-курсагысты табарыс».  
Узак өйгө тергенбеди,  
Талкан-азык бүде берди.  
Тектей баштыкка<sup>2</sup> оны урды,  
Боро адына артынды.  
Бойы атка минип алып,  
Балдарын чылбырдағ јединдирди.

\* \* \*

Қўле-Қаанның кўмўш бажынан  
Қуу туман чўйилип јадат,  
Јокту Туујы терлеген, јобогон,  
Байкара тайгазына једет.  
Јаан јағмыр јаағажын,  
Тамчы тўжўп билбейтен  
Јаан барбак мўш тўзинде  
Озогы одузына тўжет.  
Қарызынағ кан акканча,  
Барбак мўшкў јарманат.  
Балтырын сағыс тутканча,  
Јулма мўшкў јапшынат.  
Олбук будакты<sup>3</sup> тепкенде,  
Тазылынағ ала мўш силкинет.  
Мўш бажын силкигенде,  
Бўрлери ўзўлижип чачылыжат,  
Болчок башту токпогошло  
Будактарды тоолой согот.  
Қўк кабаалу тобоғолор  
Мўш бажынағ кўп тўгўлет.

<sup>1</sup> Ар өдүк — кеден конычту өдүк.

<sup>2</sup> Тектей баштык — кичинек кап ошкош баштын

<sup>3</sup> Олбук будак — туура барған жоон будак.



Как мандайынан тер чыгып,  
Jүзин jолдоп ага берет.  
Қапкан-туткан будак сынып,  
Mөштөнг дө Тууjы jастыгат.  
Айу ошкош күркет бойы  
Анда да jалкыбас болды.  
Арыганын, аштаганын  
Иш өйинде билбей jүрди...  
Салкын шуулап келерде,  
Сары тобоголор какталды,  
Бала-барка сүңгилеп,  
Түшкүн терип jүргүледі.  
Тууjының санаазы омок болды,  
Mөшкө жарманары токтоды.  
Аба jыштыг ээзи —  
Айу абагай сүңнет,  
Тобоголорды жууп алып,  
Тойо-кана jип jадат,  
Азу тиштери кажайыжып,  
Айдары jок семирет.  
Көрүк деп чоокыр кескек  
Тсрт таманы тазаганча,  
Эки jaагы бултайганча  
Ару тирү кузуктан  
Ичегенине тажып jадат.  
Тарал деген боро куш  
Куу будакка отурып алып,  
«Кузук jок» деп калактап та турза,  
Қыштай jийтен азыкты  
Mөштинг төзи сайын сугат.  
Чымалыдый кыймыраган улус  
Түшкүн терип jылыжат...  
Тууjы көөркий балдарыла  
Jарым ай кузуктады.  
Jaан сеери<sup>1</sup> тенкейип чыкты.  
«Айдары jок көп jөөжө» — деп,  
Эки балазыла сүңништи.  
Jанындагы одудан

---

<sup>1</sup> Сеери — тобого урарга ағаштан чертип жазаған ман.



Кепшенер өбөгөн базып келди,  
Эчки сагалын сыймай тудуп,  
Эзен-јакшыны сурап турды.  
Эки көзи сеериге тийип,  
Эң учында мынайда айтты:  
«Бу айылдажымнын сееризин!  
Саак будакка<sup>1</sup> једип калган.  
Ас ла салып, бодогожын,  
Јүс тозоктон ажар болбой.  
Эки көстөн болгонбос то болзо,  
Көстүлерден артык турбай.  
Эки балагды кийимдеерге  
Эр үлүүнди иштеп алдың...»  
Анайып озор отурганча,  
Канбас ийди јалканчып үрет,  
Тайа јыраанын ары јанынаң  
Мамак эмегени базып келет.  
Јардына толо јүк јүктенген,  
Арыган, јобогон турат.  
Тектей кабын чечип алып,  
Бир тажуур арајан<sup>2</sup> алат.  
«Куйрук чегенниң арајаны» — деп,  
Туујыга тажуурын тудат.  
Борбуйда чегенин чыгарат,  
Баштыктаң талкан кодорот.  
Эки балазы сүүнип,  
Санап калган тамзыкту курсагың —  
Чеген, талканын јигилейт.  
Туујы омок сүүнип,  
Эмегинин эмди мактайт.  
Кепшенер өбөгөнди јанына отургузып,  
Тажуурдан арајанды кубарлайт.  
Эмегини сеери јаар көрүп,  
Бүдүнбей, балдарынаң сурайт:  
«А бу слердин алган кузугаар кайда?...»  
«Кузугыс ол сеериде!» — деп,  
Јаан уулчагы сабарыла уулайт.  
Оны јуккан Мамактын

<sup>1</sup> Саак будак — агаштын јабызындагы кургак будак.

<sup>2</sup> Арајан — аракы.



Јүреги сүүнип көдүрилет.  
«Алтын-мөнгүн жөөжө болор» — деп,  
Акту бойында сананды.  
Сайлаган кузуктан эскинге уруп  
Токчок<sup>1</sup> согорына белетенди.  
Тууы ла Кепшенер калай берди.  
Аражан тамырларын изитти.  
Эрмек-куучын көптөй берди,  
Эң учында Тууы кожондоды:  
«Сары сайлу кузукты  
Сайлап, коштоп жаналдар.  
Салковойдон садада,  
Акча-манат алалдар.  
Эмил сайлу кузуктан  
Токчок согуп алалдар.  
Эзен болзын бу Алтайга!  
Лыргап, ойноп жаналдар...»  
Барбак мөштин төзинен  
Чиби одынның түдүни жайылды,  
Тууының омок кожонгы  
Байкараның жыжына жаңыланды,,

\* \* \*

Кожон көндүгип келерде,  
Канбас ийди казыр үрди,  
Одуга жууктап келеткен  
Таабы жайзаңның үни угулды:  
«Ой! Ой! Ачым уул!  
Арсыл ийдингди ары токтот,  
Кижиги тиштеп ийбезин!»  
Онын кыйгызы Тууының  
Омок жүрегине ийнеди кадалды.  
Эки колы мылырт этти,  
Эр санаазы өчө берди.  
«Эдү мени тапкан туру,  
Арба сайлу кузугымды  
Ачап Таабы жудар туру» — деп,  
Ичине бадышпай сананды.  
Кулузунның ортозынан

<sup>1</sup> Токчок — эмилден согуп жазаган аш.



Жылан жылып келгендий,  
Жыраанын ары жанынан  
Жутпа Таабы базып келди.  
Озо баштап бөрүниң көзи  
Сееридеги кузукка тийди.  
Туура жаткан Тууыны көрүп,  
Седен, омок каткырды;  
«Жакшы ба, ачым уул» — деп,  
Жайзан жаан кыйгырды.  
Тууы өңдөйип туруп келеле,  
Жаагы ачылбай, каруузын айтты:  
«Жакшы... слер жакшы ба».  
Қоолоткыш салкын келерде,  
Міштин бажы коолоды.  
Қоркып-чочый бербезин деп,  
Таабы үнин кубултты,  
Тилин саржула сүрткендий,  
Жымжада мынайда айтты:  
«Ачым уулдың одузын таппай,  
Өрө-төмөн өдүп жүрдим.  
Абыргыдый үнингди угала,  
Жүк арайдаң таап, келдим.  
Ачым уулды көрзөн,  
Кузукты энтерип алган!  
Ару сайлу арбын кузук  
Алтын-мөнгун акча эмей.  
Ачым уул бойы билер:  
Аказын, байла, ундыбас болбой!  
Озогыда не де болгон болзо,  
Онызы эмди керек беди?  
Қеришкен, согушкан да болзо,  
Ундылып калары сөс беди?  
Тостың кыбындый,  
Торконың жигиндий,  
Айланайын ачым уул,  
Қүзен укту сөғгибис жаңыс,  
Қүн-жарыкта кудайыбыс жаңыс.  
«Тайгазынан тапканын  
Талайына чөктөйтөн» — деген,  
Оның бирүзи сен, карындаш,



Тайганнаг тапканыгды  
Таабы акага берер болбой,  
Улалуга барган тушта  
Конор јеринг менде болгой.  
Јарымкага барган тушта  
Јадар јеринг менде болгой.  
Ару кузугыгды баалап аларым,  
Алым учун тутпазым,  
Алтын-мөнгүн акчаны  
Алаканыга салып берерим.  
Оскө којойымга садар болзон,  
Айдары јок өөн болор.  
Аканнын айтканын укпазан,  
Түп-түбинде јаманы једер.  
Эренгистелип сен сананба,  
Эрмегинди јартын айт,  
Эки кулагым сүүнзин!»  
Јокту Туујы бажын тырманды,  
«Јок» деп айдып болбоды...  
Колго түшкен койондый,  
Кулагын кызынып отурды.  
Эрик јокто, арга јок —  
Эртен апарарга јөптөнди.  
Эдү-коош ары базарда,  
Арт-кийининен түкүрди:  
«Јыткыр шилемирди көрзөң,  
Мени јытап таап алган!  
Айдып турган сөзин уксан,  
Уйе-сөөгинди јоктоп турган.  
Тарыскадый ээлгир,  
Сагыстыј јапшынчак.  
Агын-көгин каткырып,  
Оны-мыны куучындап,  
Мени куйбуртып турганын.  
Мынаг озо, мен көстү тушта,  
«Бала-барка јескинген  
Јыланнаг јаман неме јок,  
Бака чылап балбайган  
Байдаг ачап кижиге јок» — деп,  
Балдарга айткан болгом.



Ол сөс бу эрликке угулган,  
Оны бу шилемир ундыбаган...  
Қайачактың үсти јанында,  
Сары-Көкшининг бүгинде  
Бу ла јутпа јуун эдерде, —  
«Сен байларды јамандайдын,  
Қалан төлөбөй, мойнойзын,  
Алым төлөбөй, мекелейзин!  
Буура болуп, бөкөркөйзин!» — деп,  
Төрт казыкты кададып,  
Төрт санымды кере тартып,  
Јирме камчыны тоолоп,  
Бойы соккон јутпа эди.  
Јаш карагайга таңма чапкан:  
«Эр јажына темдек болзын,  
Эл-јон электешсин» — деп,  
Эң учында анайып айткан.  
Оноң бери ол јердин ады  
«Таңмалу карагай» деп адалган.  
Ол камчының сорбузы  
Эмди де жылайбаган.  
«Өскүстин колындагы  
Өкпө јаан көрүнет» — деп,  
Озогы улус айдыжатан.  
«Јокту-јойуның канын соргон,  
Ичи тойбогон ачап таңма,  
Актуны каралап сойгондо,  
Ичи жарылбаган таңма  
Мениң јажыгымды јиирге,  
Мениң кузугымды јударга  
Эбин бедреп жүрген» — деп,  
Көзине неме көрүнбес те болзо,  
Көрүп турган кижичилеп,  
Таабының кийининен ары көрөт,  
Таабының баскан шылырты  
Угулып тургандый, сананып турат.

\* \* \*

Байкараның таскыл бажында  
Қара туман күнүң түжет,



Таабы јутпага кузукты  
Туујы јүктенип күнүн тажыйт.  
Арайдан көдүрип экелгенин  
Таабы тозокло кемјип алат.  
Тере түптү тозокко  
Тееп тыгып, голо урат.  
Тозокты коктыйга отургузат,  
Јаш тере чөйилип турат.  
Уч тозок болгодый кузук  
Эки тозок болуп калат.  
Сүүри тууның бажы  
Тумантып, буруксып турды.  
Туујының терен санаазы  
Кунугып жүрер болды.  
Төрлеп, јобоп тапканы  
Арбын јөөжө болбоды.  
Калганчы кузугын экелип,  
Кактай уруп берди.  
«Алтын-мөңүн акчаны  
Алаканыма салыгар» — деп,  
Јокту Туујы сакыды.  
Қанчаны берерин Таабы чотоп,  
Азыйдагы алым учун  
Талортозын тутты.  
Тегиннен кайкал баазын берип,  
Туујыны мекелеп айтты:  
«Буды сынган буканың эди учун  
Мынан чыгара чотодым.  
Беш аршын бөс учун  
Беш салковой чыгардым.  
Кезигин сакып ал,  
Кузук садылза, төлөөрим.  
Акаға сен чупулданба!  
Артыктузын эрмектежерис.  
Андый-мындый эрмектенбе,  
Комудал јогынан алыжарыс.  
Бергенимди ассынба,  
Ары ылтам сугуп ал.  
Тон өткүре чечеркебе,  
Кийин јанын сананып ал.



«Чечен кижн сӧскӧ кысталатан,  
Челдӧ эт тишке кысталатан.  
Бӧкӧнинг буды тайгак,  
Тенектинг тили копсок» деп  
Кеп сӧсти уккан бедиг?  
Аканды коптоп барзан  
Јалмажынга чыбык тийер.  
Јааныннды јамандазан,  
Байканынга камчы тийер.  
Кере алтап, ажу ашпазын,  
Кезер болуп, јенип болбозын.  
Кезем айдары озо болотон,  
Кемзинери кийининде болотон» — деп,  
Кулга тӱнгейлеп оны кӧрди,  
Куурмактап оны базынды.  
Оны уккан Туујы эмди  
Ол јерине отура тӱшти,  
Отурган јерин каза тебинди.  
Ачу-корон кыйгырып ийди,  
Туу-тайгага ӱни јангыланды:  
«Акыр. акыр, акам!  
Ак-јарыктын бойына,  
Ай-кӱннинг алдына  
Ачынды не мекеледин?  
Адымнын арказын кӧрзӧн,  
Јулдалганын не деп айдар!  
Бойымнын јардымды кӧрзӧн,  
Јоортыганын не деп айдар!  
Тӱрткӱнин<sup>1</sup> сабын тударга  
Эки алаканым торсоды,  
Тизеленип отуарга  
Эки тизем ойылды.  
Айдары јок эт-јылангаш  
Балдарыма килсенг,  
Озодон бери кӧрӱш-таныш  
Ачынды кӧрӱп, ачынзан;  
Айткан сӧзигерге турзагар.  
Алым учун тутпазагар.

---

<sup>1</sup> Т ӱ р т к ӱ — кузук сайлаар агаш.



Бала-баркам јаанап келер,  
Бар алымды төлөп салар» — деп,  
Кайран ксөркий калактады;  
Жайнап-сыктап сөзин айтты.  
Қара бажын тырманды,  
Қаруу айдарын тындады.  
Тууының айтқан сөзи  
Таабының кулагына угулдады.  
Ачап Таабы ары басты,  
Артык эрмек айтпады.  
Жокту кижининг ачу-короны  
Қөксине эмди бадышпай барды.  
Алдынағ өрө ол кайнап,  
Қырынағ ажып, аға берди.  
Тууы өрө туруп чыкты,  
Айу чылап алгырып ийди,  
Аба жышка ўни жаңыланды.  
Арт-кийининде тўкўрди:  
«Аба жыштың кер-јутпазы!  
Ай-кўн сени соксын!  
Қуурмақтап кузугымды јигенг учун  
Кўкўрт-јалкын ўстўнге тўшсин!  
Јиген јаак қуғарып калар,  
Јидирген тўнғозок јажарып өзөр!  
Ақту терим сени табар,  
Арт-учында сени базар,  
Кўзибистинг јажы сеге  
Қорқушту корон болор!» — деп,  
Ўч катап тўкўрип ийди.  
Оқпө-јўреги соғулышқан,  
Қўўн-санаазы кунукқан.  
Балазына јединдирген  
Тууы эмди кайра басты.  
Сары бўр какталып калды,  
Салкын, јоткон тығыды.  
Азык-тўлўк божоды,  
Айылына јанар ойи келди.  
Қаламаны бөктөргөн,  
Эскин-кўректи артыңған,  
Эки уулына баштатқан,



Ат эрјинези уладаган.  
Јокту Туујы јанып ийди.

1. Бу произведениени беш бөлүккө бөлийле, кажы ла бөлүккө бажалык табыгар. Кажы ла бөлүкте не керегинде айдылганын куучындап беригер.

2. Туујы керегинде айдылган сөстөрди тuzаланып, ол керегинде айдып беригер.

3. Таабы ненин учун Туујыны «ачым уул», «карындажым» деп айдат? Бу сөстөрдиг мекезин жартагар.

4. Озогы јокту улустын «јиген јаак кугарып калар, јидирген төгбөзөк јажарып өзөр» деген кеп сөзи бу мында кандый учурлу болуп айдылган?

5. Күс өйди көргүскен јерлерди произведениеден темдектегер. Туујы күс келгенине ненин учун сүүнген?

*Јакытталар.*

1. Бу произведениеден «Кожон көндүгип келерде» деген сөстөрдөн ала «Угулып тургандый, сананып турат» деген сөстөргө јетире үзүкти (4-чи бөлүкти) алала, ончо эпитеттерди ле тундештирүлерди тетрадька чыгара бичип, олардын кажызынын ла учурын жартап беригер. Јаантайын айдылар эпитеттерди темдектегер.

2. «Күс келди», «Тайгада кузуктаганы» деп темалардын бир-бирүзине куучын бичигер.

**Э П И Т Е Т.**

«Туујынын кузуктаганы» деген произведениеде Ч. А. Чунижсков озогы алтай јокту кижининг јүрүмин көргүзет.

Туујы «карангуйга түшкен», көс јок кижиде болзо, је сүрекей күчтү, иштенкей. Туујынын кеберин автор мындый сөстөрлө жартайт: ол чаал терек сынду, күркег бүдүмдү. Тайгада јакшы кузук бүдерде, санаазы јарыйт, кожонгы омок болот; көс јок то болзо, көстүлерден ол артык. Је андый да болзо, Туујы јокту, балдары эт-јылагаш, јайзан-којойымга мекеледеле, ол онтоп, ачу-корон кыйгырат, автор оны кайран көөркий деп айдат. Бу ончо сөстөр эпитеттер болуп јат.

Эпитет деп не ле неменин эн ле керектү, учурлу темдектерин иле эдиц, ол немени чокум, јарк көргүскен сөстөрдиде айдар. Эпитет ажыра произведениеде көргүзилген немелерди автор јарадып турган ба, јаратпай турган ба, јамандайт па, јакшылайт па — бис билип аладыбыс.

Эпитет не ле неменин эн ле керектү, учурлу темдектерин жартап јат.



Таабы жайзаңды автор **бөрү**, **жутпа** деп эпитет сөстөрлө айдат, ненин учун десе автор произведениеде онын ач көзин, базынчыгын, мекечилин көргүзөт.

Туу жыны автор **кайран көөркий** деп айдып, Таабыны **бөрү**, **жутпа** деп айдып, озор экүге эки башка күүндү болгонын көргүзөт. Туу жыны автор жарадып, онын шыралу жүрүмине ачурканып турган болзо, Таабыны десе көрөр күүни жок болот. Автардын анайып эки кижини эки башка көргөни эпитеттер ажыра кычыраачыларга да көчөт. Бис, кычыраачылар, озорды анайда ок эки башка көрсөдибис.

Автордын күүн-санаазын жартаганыла коштой, эпитет произведениеде көргүзилген картиналарды иле, чокум эдет. «Туу жынын кузуктаганында» андый эпитеттерле автор анчадала арбүткеннинг бүдүмин көргүзип, озорды көп тузаланат: **калын** жыш, **шарлак кара суу**, **таш жакалу** жарат, **күрен** күс, онон до өскөзи.

Эпитеттер албатынын оосло чүмдеген поэзиясында база көп. Же анда кандый бир немени жартаган эпитет көп сабазында кубулбай, жаантайын ла ол немеле кожо айдылып турат. Темдектезе, чөрчөктөрдө ээрди жаантайын **арташ** ээр деп, көп малды **ак** мал деп, сууны **аржан** суу ол эмезе **кутук** суу деп, үйгенди **күмүш** үйген деп, көлди **сүт** көл деп, тайганы **сүмер** тайга деп адап жадылар. Бу мындый эпитеттерди жаантайын айдылар эпитеттер деп адап жадыбыс. Жаантайын айдылар эпитеттер не ле немени жарандырып, чүмдеп көргүзөт. Жаантайын айдылар эпитеттер «Туу жынын кузуктаганында» да бар, ненин учун десе автор бу произведениени бичиирде, албатынын тилин, сөстөрүн көп тузаланган: **ару** суу, **ай** кулак, **эр** бойы, **бай** тайга, **барбак** мөш, онон до өскөлөри.

Эпитеттер болуп көп сабазында жарталгыш турат, же кезикте адалгыштар, кубулбастар, тооломо до эпитет боло берет: **чадыр** жапаш айыл, **терең** шүүнди, **эки** кулагым, онон до өскөлөри.

### Түндештирү.

«Туу жынын кузуктаганы» деген произведениеде автор Туу жынын кеберин, озогы жадын-жүрүмнинг картиналарын көргүзип, эпитеттен өскө, база бир поэтический эпти — түндештирүлерди — тузаланат.

Туу жыны автор **айудый** күчтү эдип көргүзөт, тайгада кузук-



таган улусты чымалыдый көп деп айдат, Таабының сөстөри кижиниң жүрегине ийнедий кадалат деп айдат. Бу сөстөр тўндештирүлер болор.

Кандый бир эки немени тўндештирип көргүскенин бис тўндештирү деп адап жадыбыс.

Тўндештирү, эпитет чилеп ок, не ле немени иле эдип чокумдап ийет. Тўндештирү ажыра автор көргүзип турган немени жарадат па, жаратпайт па, ого кандый күүндү болгонын — бис база билип аладыбыс.

Тууҗы айудый күчтү кижиге, Таабы жаман, сөстөри ийнедий кадалгак кижиге. Же Таабы бай болгонынаҗ улам Тууҗыны меке-леп, базынчыктайт, ачу-коронго тўжүрөт. Бис бу тўндештирү сөстөр ажыра озогы жагнын чындык эмезин, сыраҗай коомойын көрөдис.

Тўндештирүлер көп сабазында **-дый,-дий** деп кожулталарлу сөстөр болот ол эмезе **ошкош, чылап, кептү** деп сөстөрдиге болужыла бүдет.

## ӨСКӨ ОРООНДОРДО.

*В. Гюго.*

### ГАВРОШ.

#### Оромнын уулчагы.

Бир тушта, жүс жыл кире мынаҗ озо, Парижте айыл-журты жок балдар, агаш аразында кушкаштардый, сүреен көп болгон.

Ол эйлөрдө Тампль деп бульварда<sup>1</sup> он бир — он эки жашту уулчак жаантайын учурап туратан болгон. Ол эр кижиниң узун штанын, үй кижиниң кофтазын кийип алган жүрөтөн. Же штан адазынын эмес, кофта энезиниң эмес болгон. Андый да самтар кийимди ого туш улус берген. Ол уулчактын энези де, адазы да бар болгон. Же адазы оны кичебеген, энези оны сүүбеген, онын учун ол чын ла өскүс бала ошкош болуп калган.

Уулчак оромдо ло жүрөргө жакшызынатан. Ол чырайы куу, оору бүдүштү де болзо, же чыйрак, эпчил, шыраҗкай, кокурчы уулчак болгон.

Ол бир де эмеш амыр отурбайтан: кожоҗдоп, оромдорло ба-

<sup>1</sup> Бульвар — эки жагына агаштар отургузып салган жалбак жол.



зып жүретен, жайынты-чөп төгср жерлерде бедренетен, оны кулугур дешкенде, каткырып туратан, тенибер дешкенде, чугулдашып туратан.

Ол уулчакта јадар-конор јер де, курсак та јок болгон, оны кичср, эркеледер кижиде јок болгон, је ол карыксынбайтан. Ада-энези оны керексибейтен де болзо, ол кезикте: «Энемди барып көрүп келейин» — деп сананатан. Ол үренип калган оромдордон, тал-табышту площадьтардан, бульварлардан ырап, сууны јакалай басып, күрлерди кечип, учы-учында јокту улус јуртап јаткан јерге једип алатан.

Анда өғи-сүри јок турада омок уулчактың билези јаткан. Уулчак ада-энезинин айылына келгенде, олардын түбектү, јокту жүрүмин көрүп, жүреги сыстай беретен, је оның келгенине бир де кижиде сүүнбей, бир де кижиде оны уткып күлүмзиренбей турганын көргөндө, уулчак анчадала тың кунуга беретен: чыккан айылының ичиде, ада-энезинин жүректери де уулчакка соок болгон.

Уулчак, көлөткө јерде өскөн куу өлөң чилеп, бир де эрке сөс укпай, бир де кичемел көрбөй жүрген. Је жүрүмим коомой деп ол комудабайтан, кемди де бурулабайтан. Кижинин ада-энези кандый болотонун ол керек дезе јарт билбеген де.

Ол уулчактың ады Гаврош болгон.

### Восстаниениң башталганы.

Бу керек 1832 јылда болгон. Парижде јаан керектер башталып турган. Түрөңи јадынга ла уур ишке кыйналган ишмекчилер, ремесленниктер, оок-теек улус башкаруга удурлажа восстание эдерге белетенип тургандар. Башкаруда банкирлер ле фабриканттар отургандар. Олор жаңыс ла бойлорының тузазы керегинде кичсенип, албатының түренилү жадын-јүрүми керегинде, торолоп турганы керегинде бир де сананбайтандар.

Францияның башқа-башка јерлеринде түймеендер көдүрилип турган. Олорды бир јерде туй басып салганда, олор өскө јерлерде көдүрилип чыгатан.

Бир катап эртен тура Сент-Антуан деп јурт түймөп чыккан. Кажы ла кижиде колына кирген немеле јепсенип турган. Ишмекчилер, оромло барадып, араай шымыраныжып тургандар:



- Сенин колмылтыгың кайда?  
— Чамчамның алдында. Сенийн кайда?  
— База чамчамның алдында.

Оромдо мастерскойлордың алдында улус жуулып, шымыраныжып турган. Ишмекчилер восстание баштагандардың чыгартулу улузын сагыгандар.

Оромдо көп улус көрүнип келди. Маанылар элбиреп турды. Жажыл бүүр тудунган балдар көрүнөт. Ишмекчилер: плотниктер, малярлар, стекольщиктер, наборщиктер көрүнип келди.

Буржуйлар жуулган улусты тураларының балкондорынан ла көзнөктөринең көрүп, олардон коркып тургулайт.

Жеткер болорын сезип, башкару черүлерин беленде тудуп турган: городто бирме төрт мун солдат ла городты жакалай жерлерде одус мун солдат. Оромло бараткан улус ла солдаттар жууктажып келерде, адыш башталды, мылтык жок улус солдаттар жаар таштар чачып турды. Драгундар<sup>1</sup> үлдүлериле улусты таркадып турды. Оромдо жуулган улус качып жүгүрүшти.

— Колго мылтык алыгар! — деп жуучыл кычыру Парижтин бастыра талаларына жагылана берди.

Ишмекчилер мылтык-жепсел эдер фабриканы ла мылтык-жепсел садар үч лавканы коскорып салдылар. Бир канча минутка мундар тоолу улус канча-канча жүс мылтыктарды, колмылтыктарды ла үлдүлерди алып барган. Олор бочколорды, мебельди, досколорды тажып, баррикадалар эдип тургандар. Бир ле частың туркунына көп баррикадалар оромдорды кечире тура бердилер. Эңиргери Парижтин үчинчи үлүзи восстаниеге көдүрилгендердин колына кирди. Куды чыккан буржуазия эжиктерин, көзнөктөрүн туй бөктөп алды.

Түн кирди. Восстание бастыра Парижке жайыла берди.

Мылтык-жепселле жеписенип алган ишмекчилер жуулып, оромдорло үзүк жок өткилеп турды.

Кенетийин оромдо самтар кийимдү уулчак көрүнип келди. Ол Гаврош болгон. Гаврош оромдо турган ишмекчилерге ле студенттерге кожулды.

Ончолорының алдында колында үлдүлү кижжи басып баратты. Гаврош токуналу сурады:

--- Бис кайдаар барарыс?

— Бисле кожо баралы — деп, ол кижжи каруузын берди.

<sup>1</sup> Драгун — атту жүрөп жуучылдар.



Кызыл жилеттү<sup>2</sup> бир кижини Гаврош анчадала жарадып көрдү. Ол кижини нөкөрлөри Багорель деп адап тургандар.

Башкарунун кандый да кычырузын стенеге жапшырып салганын көрүп ийеле, оны тургуза ла жыртып ийди.

Гаврош оны сүреен кайкап көрдү. Гаврош бу өйдөг ала Багорельден кэс албай турды.

### Табару.

Табару келерин сакып турган жерде бир де табыш жок, тым болгон. Начальник, ончолоры жуулажар жерлерине туруп алзын деп жакарды. Революционерлер мылтыктарын октоп алды.

База бир эмеш ой өттү. Жууктап келеткен артиллерийский орудиялардын күзүрегени угулды.

Баштапкы пушка ксрүнүп келди.

— Адыгар! — деп, баррикаданын начальниги жакарды. Баррикададан бир уун аткан мылтыктардын табыжы жаңыланды. Боро тумандый ыш пушканы ла улусты бүркеп ийди; бир канча секундтын бажында ыш таркай берерде, пушка ла улус база ла ксрүнүп келдилер.

— Мылтыктарды октоп алыгар! — деп, начальник жакарды.

Революционерлер мылтыктарын катап октоп турарда, артиллеристтер пушказын октоп турдылар.

Пушка адып ийди.

— Баштарыгарды стенеге жууктай энчейтигер! — деп, начальник кыйгырды. — Баррикаданы сындай тизеленип туруп алыгар!

Же берилген жакаруны бүдүрерге жеткелекте, снаряд эки кижини өлтүрүп, үч кижини шыркалап ийди.

Артиллеристтер экинчи пушканы түргөн экелеле, оны баштапкы пушкага коштой тургузып салдылар.

Бир канча секундтын бажында эки орудие экилези аткылай берди.

— Ол пушкалардын адыжын токтодор керек—деп, начальник айдала, кыйгырды: — Артиллеристтер жаар адыгар!

Ончолоры удааннаг бери белен болгондор: баррикададагы улус сүүнип, аайы-бажы жок аткылай берди. Ором кара ышка бүркеле берди. Бир канча минуттын бажында артиллеристтердин көп сабазы пушкалардын жанында жатканы туман өткүрө ксрүнди. Тирү арткандары пушкаларын октоп, адып турдылар, же пушкалардын адыжы кирелене берди.

— Кандый макалу! — деп, ишмекчилердин бирүзи баррикаданын начальнигине айтты. — Жегип жадыс.

<sup>2</sup> Ж и л е т — чамчанын үстүнөг кийетен жег жок кийим.



Начальник бажын јайкап, айтты:

— Бу мындый јенү база бир он беш минуттыг туркунына болор болзо, баррикадада он до патрон артпас.

### КИЧИНЕК ГЕРОЙ.

Гаврош бу куучынды уккан. Ол болуштоптор салатан калама алала, тежиктеп чыгып алып, өлтүрткен солдаттардын каптыргаларынан патрондорды бойының каламазына токуналу јууп турды.

— Сен нени эдип турун? — деп, баррикададан ого улус кыйгырды.

Гаврош, бажын өрө көдүрип, айтты:

— Граждандар, мен каламамды толтырып турум.

— Картечьле<sup>1</sup> адып турганын көрбөй турун ба?

— Јагмыр јаайт, анда неме беги — деп, Гаврош каруузын берди.

Начальник кыйгырды:

— Гаврош, бери кел!

— Эмди ле—деп, Гаврош айдала, оромло јүгүрди.

Оромдо јирме кирези өлтүрткен улус јаткан. Олордын каптыргаларын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча ок-тары болор. Гаврош патрондорды бойының каламазына салып тура берди.

Ором тумандый ышка бүркелип калган болгон. Туман бир эмеш өрө көдүрилип, оноң ойто ло јерге јайылып турды. Ыш туй алып салган оромдо түште де карануй болды.

Карануй болгоны Гаврошко тузалу болды. Ышка бүркелип калган оромдо кичинек сынду Гаврош солдаттарга билдиртпей, ыраак барар аргалу болгон. Ол баштапкы алты эмезе јети каптырганы, јаан јеткерге учурабай, кактап алган.

Гаврош каламазын тиштенип алып, өлгөн улустың ортозыла жылып, төрт тамандап эңмектеп, патрондорды јууп турды.

Баррикададан Гаврош эм тургуза ыраак эмес болгон, је эмди оны кычырза, өштүнің солдаттары көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кичи унчукпады. Гаврош там ла ырада эңмектеп барып, тарының ыжи суйук јерге једе берди.

<sup>1</sup> Картечь — јуук јерге адар эдип јазган артиллерийский снаряд, андый снаряд јарылганда, оның өзгиндеги октор эбиреде ыраак чачылат.





Өлтүрткен сержанттың каптыргазынан Гаврош патрондорды алып турарда, ок ол өлгөн кижиге тийди.

— Көрмөс алзын! — деп, Гаврош кыйгырды. — Менинг өлгөн улустарымды өлтүрүп турулар.

Экинчи ок онын жанына таш жолго тийди. Учунчизи — онын каламазын антара сокты.

Гаврош кайра бурылала, оромнын белтиринен аткылап турган солдаттарды көрүп ийди.

Гаврош бут бажына туруп келди. Салкын онын чачын элбиредип турды. Шыкап адып турган гвардеецтер жаар көрүп, омок, тын кожондой берди.

Онон каламазын көдүреле, төгүлгөн патрондорды ойто алып алды, солдаттарга бир эмеш жууктайла, база бир каптыргадаг патрондор алып турды. Төртүнчи ок онын кулагынын жаныла өтті. Гаврош дезе кожондоп ло турды. Бежинчи де ок жаныла өдөрдө, Гаврош кожондоп турды.

Бу керекти көрөргө коркушту болгон. Солдаттар уулчакты адып тургандар, ол дезе адучыларды электеп, оларды ачындырып турган. Мылтык аткан ла сайын Гаврош кожонгынын бир үзүгүн кожондоп турган. Гвардеецтер Гаврош жаар үзүк жок аткылап, же бир де катап тийдире адып болбой турдылар. Гвар-



деецтер адып, бойлоры десе каткырып тургандар, Гаврош жада тўжўп, ойто туруп, паратанын алдына јажынып, торт јоголо берип, онон ойго кўрўнип келип, ары-бери јўгўрип. јудругыла кезедип, каптыргалардаг патрондор алып, бойынын каламазына јууп турды. Баррикададагы улус оны кўрўп, ого ок тийе бербезин деп коркып турдылар. Октор онын кийининен сўрўжип турган, је ол октордон до чыйрак болгон. Ол ўлўмле ойноп тургандый болды.

Је, учы-учында, јеткерлў ок уулчакка тийди. Гаврош тентирилип турала, јыгылды. Баррикададагы улус аайы-бажы јок кыйгырыжып ийди. Гаврош ўндўйип келди, онын јўзинен кан јолдолып агып турды. Гаврош мылтыктар адып турган јер јаар кўрўп, колыла уулап, база ла кожондой берди.

Ол бойынын кожонгын учына јетире кожондоп болбоды. Ого экинчи ок тийди.

Гаврош таш јолго кўнкўрў жыгылала, ойто турбады.

Кичинек геройды ўлтўре адып салдылар.

1. Бу керек кайда, качан болгон?
2. Ол тушта Францияда кандый айалга болгон?
3. Баррикадага табару эдер тушта Гаврош бойын канайып тудунды? Ол нени этти?
4. Автор Гаврошты ненин учун герой деп адап јат?

### **Јакылта.**

Бу куучыннын бўлўктерин ээчий-деечий кыскарта куучындап беригер, калганчы бўлўгин чокумдап куучындап беригер.

## **АР-БУТКЕН КЫШКЫДА.**

**А. Адаров.**

### **КЫШКЫДА.**

Кышкыда агаш аразына кирзенг,  
Чўрчўк јери сеге кўрўнер.  
Мўнўн ўргўў чанкыр бўркўлў,  
Қар мызылдап чедиргенделер.  
Чибилер будактары карга энгилген,  
Талдар, кайындар кыруга бўркеткен...  
Ончозы сени јаражыла кайкадар,  
Јилбиркедип сени бойына кычырар.



Соок жыбар аралга кирбес,  
Мында ыжык, мында жылу.  
Агчы кижиге тегин жүрбес,  
Солун бичик — андар изи!  
Ак карда жүзүн бичиктер,  
Оны жүзүн андар бичиген,  
Агас, койон, тийин күлүктөр  
Жүрүмин мында биске көргүскөн.  
Жиит нөкөр, бери уксаң,  
Түжүңө жылу турада отурба.  
Жеңил чанаңды кийип алзаң,  
Аралга, аркага ойноп барзаң.  
Анда сеге омок тийиңгеш  
Чибидең чочогой таштап берер.  
Табыш алган сергек элигеш  
Чекчил казалап элес эдер.

1. Кышкыдагы агаш аразы чөрчөк жери болуп неден улам көрүнөт?
2. Бу үлгердин кандай сөстөрү слерге жарады?
3. Автор кышкы бийди жакшызынып, жиит улустарды неге кычырат?

**Жакынталар.** 1. «Кышкыда» деп үлгерди эске үренип алыгар.

2. Берилген темалардын бирүзине куучын бичигер.

1) Кышкыда агаш аразында.


2) Чаналу жыгылаганы.

3) Тоштогы ойындар.

3. Кыш керегинде үлгерлер таап алала, чокум-жарт кычырарга үренип алыгар.

4. Кыш керегинде фотографиялар ла журуктар (репродукциялар) жууп алыгар.





## СОВЕТ ОРООНЫС КЕРЕГИНДЕ.

Ч. Чунижсеков.

### ЛИИТ ПАРТИЗАН.

(«Аткыр» деп куучыннан)

Бир катап командир Аткарды кычырып алала, айтты. — Же, Аткар Мандаевич! Акпаш айылына барып кел. Акпашка туштазан, мынайда сура: «Кадынның суузы кайдаар агып јат?» Ол «Кадынның суузы Бешпек јаар агып јат» деп айтса, сен сура: «Кадынның суузында кандый балык бар, оны айдып беригер». Оның карууна айткан сөзин биске јетирип береринг. Бу јакылтаны бүдүрзөң, бистинг оң колыбыс болорынг. Барар јолды бойың билеринг.

Түн. Тенгери бүркүк, карангуй. Аткар жаңы кийимин ле шлем бөрүгин чечип салды. Алдындагы бойының тизези ойык кеден штанын, салбар чамчазын кийип алала, баргаанын ортозы јаар кире берди. Анда, борсук чылап, түртпендеп, он беш километр јол өдөргө керек болды. Барарга сүреен күч болгон, је кичинек партизан командирдинг јакылтазын бүдүрерге албаданып турды. Ол јуртка јууктап келеле, чаал карагайлардын ортозында токтой түшти. Јуртта табыш угулбайт.

Карангуйда Акпаштын айылына барарга јалтанчылу. «Анда бандиттер бар болбозын»—деп сананып, Аткар таң јарырын сагып отурды.

Бир-эки частын бажында јер јарый берди.

Је Аткар база бир кезек өйгө јурт јерди ајыктап отурды. Оның кийининде колмылтыгын чамчанын алдына кыстап алала, ичкери басты.

Акпаштын айылында кижии јок. Јаңыс јерен уйы эжикте



мөөрөп турды. Же удаган жок Акпаш өбөгөнниң эмегени ыйлаганча келди. Аткаыр сурады:

— Неге ыйлап туругар?

— Жо калак, Акпашты тунде актар келип апарган. Эмди сборняда «Сен кызылдарга күүндү кижиге» — деп, оны кыйнагылап турганы коркушту, байла, аткылап салар болор...

Оны уккан Аткаыр кече командирдин «ажарыңкай бол» деп айткан сөзин ундыла, сборня жаар жүгүрди.

Сборнянын жуугында эки колын кайра күлүп салган, бөрүк те, өдүк те жок, жаңыс эски чамча-штанду, жүзи-оозы канду кижиге жатты. Ол Акпаш өбөгөн болгон. Онын жанында мылтыктуу каруулчык балдарды жууктапмай, сүрүп турды. Балдар чеденнин ары жанында баргаанын ортозына кирип, кезиги таскактын үстүнө чыгып алала, көрүп турдылар. Аткаырды да каруулчык ыраак сүрүп салды. Анайып турганча, сборнядан Тадыр ла бир бий чыкты. Бий Тадырга айтты:

— Ого база ок кородор! Кадыннын бүгине апарып, бажын-көзүн тиле чабала, сууга салып кой. Ичи кызыл, тили узун кулугурды Кадын кызылдарга жетирип берзин.

Оны уккан Аткаыр Кадыннын бүгиге жаар туура жолло озолоп жүгүрди. Анда жыраанын ортозына кирди. Көрүп отурза, күреени төмөн одурак жолло Акпаш өбөгөнди айдап, Тадыр келип жатты. Аткаыр кургак чырбаал кучактанганча удур чыкты. Тадыр оны таныбай, тегин ле одындап жүрген бала болор деп, базып келетти. Ол уулчакты керекке албай, өдө берди. Бу тужунда Аткаыр чырбаалды чачала, колмылтыгын алып, араай жүгүрүп келеле. Тадырдын эки жардынын ортозына адып ийди. Тадыр мылтыктын табыжыла кожо бура согулала, колындагы бешадар мылтыгын жерге түжүрүп, кайра ажа берди. Кажу жерге тоголонгон бойынча бир кулаш барала, каргананын төзине кептеле берди, эки колыла жерге тайанып, көксин көдүрүп болбой жада берди.

Акпаш өбөгөннин кайда барганын кичинек партизан көрбөй калды. Ол эмди бешадарла база бир колмылтыкка жепсенип алала, чет агаштын ортозыла жаңыскан жүгүрүп баратты. Оң жанында кем де кенетийин сыгырып ийерде, жыраанын төзине жада түшти... Кижиге сыгырган жерде колдорынын күлүзүн чечип болбой жүрген Акпаш көрүнүп келди.

Аткаыр күлүзүн чечип ийерде, карган өбөгөн оны кучактап алып, каны карара кадып калган эрдиле жаагына окшоды.

— Акпаш айылына барып келдим. Ол мында, кожо келди...



Тадырдын мылтыктары, патрондоры ла документтери бу.

Командир айтты:

— Ончозы јарт. Бандиттерди пуй базар задачаны бүдүрерге, кайучы болуп кем барар?

— Мен барарым — деп, Акпаш өбөгөн айтты. — Олордын каруулдап турган јери јурттын үстүли јаказында паратанын бойында... Мендеер керек, удабас таг јарыыр, чаптык болор...

— Је, айдарда, Аткырла экү барыгар. Јол ачык болзо, колмылтыктаг теңери јаар адып ийигер. Онон ары нени эдерин бис билерис — деп, командир јакылта берди.

### *Сурактар ла јакылта.*

1. Партизандардын командири Аткырга кандый јакылта берди?
2. Акпаштын айылына једеле, Аткыр нени укты?
3. Акпаш өбөгөнди Аткыр түбектег канайып айрып алды?
4. Аткыр Тадырды нениг учун оштөп јүрген?
5. Уулчак канайып очин алды?
6. Командирдин берген јакылтазын Аткыр бүдүрди бе?
7. Аткыр кандый уулчак болгонын слер билип алдыгар ба?

Бу сурактар аайынча Аткырдын бүдүрген јакылтазы керегинде кыскарта сочинение бичигер.

*Э. Палкин.*

### ЭНЕМЕ.

Күнүг ле мен энемди  
Јүрегимде јылу сезедим.  
Кандый јүрүмдү болгонын  
Катап эске алынадым.  
Төрөлиске оштү кирерде,  
Унчукпай ол јүретен.  
— Кунукпай јүрүгер, балдар, — деп,  
Қолхоз ижин бүдүретен.  
Қүски жағмырлу карангуй түнде  
Јоткон келип шуулайтан.  
Көзнөк алдында энирде  
Энем узак сананатан.  
— Школдо, уулым, кичеенип үрен — деп,  
Јаантайын меге јакыйтан.  
— Ырысту өйлөр ойто келер — деп,



Бир де алаңзыбай айдатан.  
Сакыган жеңү келерде,  
Қаткырып көөркий ыйлады;  
Оноң артык иштеерге  
Акту жүрегинең молдонды.  
Эмди кару көстөри  
Эрикчили жок каткырат.  
Қажайып келген бажын,  
Төмөн гүжүрбей, түс тудат.  
Бүгүн аяс жылу күнде  
Энем омок, сүүнчилү,  
Төрөл колхозында иштеерге  
Күнүн ле ого јилбүлү.

*Сурактар ла јакылта.*

1. Автор кемди эске алынат?
2. Оның энези кайда иштеген?
3. Ороонго өштү табарып кирерде, энези бойын канайып туткан? Ол балдарына нени айдып туратан?
4. «Қажайып келген бажын, төмөн гүжүрбей, түс тудат» деп эрмекти слер канайда ондоп јадыгар, айдып беригер.

*Л. В. Кокышев.*

**КАРА ЈААНАЗЫНЫҢ ҚУДАЙЛАРЫН ӨРТӨГӨНИ.**

Қара энезиниң азырап турған бозуларын қабырып, қарындажы Қулала кожо узун јайды јалаңдарда өткүрип турған. Ол эбиредеги ар-бүткенди, жүзүн-јүүр тындуларды ајықтап, оларды јакшы билип аларга кичеенип туратан. Ол қажы ла кучыйактың үнин танып ийер, је ол нени кожондоп турғанын билерге узактан бери албаданып турған. Јенгези қалың, қойу, қаранғуй арқандағ ол алтын толотко бедреп, қажы ла қушқаштың тилин билерге албаданып туратан болғон. Қайда да јыланның уйазында алтын јымыртқа бар деп улус айдыжатан, је ол јымыртқаны Қара эмдиге ле таппаған. Қезикте қандый бир төңгө бозуларын тоқунадып салала, бойы үн серибей эткилеп турған қушқаштардың

<sup>1</sup> Қара — уулқактың ады



үнин узак тындап отуратан. Учү-учында кушкаштар кижининг тилиле куучындажа беретен. «Бат-падым! Бат-падым!» — деп, бөднөлөр бүкте түймежип чыкканда, ол жанында аркадан, аскараттардыг төзинен талтар казыр үниле кыйгырып чыгатын: «Тар! Тар-рт!» Анчадала ол күүктинг кунукчылду эдип турганына чыдажып болбой, кезикте ачурканып туратан.

«Күүк озо жараш кыс бала болгон. Карындажы андап барала, аайы жок удай берген. Эжеси канча жылдарга карындажын сакып та турза, же карындажынан суруу жок болгон. Чугулчы өй энеси оны көп иштедип, жаантайын согуп туратан.

Же бир катап өй энеси үйге эзирик кирип келеле, оны согорго ичкери тап эдерде, жагыртыктын үстүндө отурган бала кенетийин тунүк жаар учуп чыккан.

— Ай, бу канайып жүрүн?! — деп, өй энеси жүгүрип келген бойынча, онын будынан ала койгон. Же онын колында кыс баланын жагыс ла сыгар өдүги артып калган. Онын учун эмди күүктинг бир буды кызыл, бир буды десе көк. Эжеси Алтайды айланып, карындажын бедреп жүреле, жүс жашту жоон теректинг төзине жеткен. Теректинг төзінде карындажынын сөбгин эжеси таныйла, ачузын бадырып болбой, кыйгырып ийген:

— Куу сөск! Кү-күүк! Күк-күү!..

Онон ло бери күүк комудап жүрөп болгон. Жымыртказын база өскө уйага салып жүрөп...».

Мындый чөрчөктөрдү Кара көп билер. Кышкы энгирлер сайын чугулчы, же кару жааназынан ол көп чөрчөктөр угуп туратан. Карыган эмегендер жуулыжып келгенде, тун ортозы өткөнчө лө, кудай ла көрмөстинг согушканы керегинде, көрмөсти кандый бир баатыр канайда жегип чыгала, канча албатыга жайым берип, алтайларына жандырганы керегинде куучындар узак улалып туратан.

Каранын санаазында карган жааназынын сөзиле болзо, кудай чугулчы эмес, эн ле бөкө, санаалу, сыны бийик-бийик кижин болгон... Жааназы үйде жокто, Кара төрдөгү аланчыкка жааназынын илип салган топчы көстү наадай-кудайларына араай бажырып, шымыранып туратан. Кудай нени ле эдейин десе, ончозын эдип жат, же Каранын сурагын ол былтырдан бери укпайт. Та неге-неге чугулданган? Ажанардан озо ол курсагынан чымчып, кудай жизин деп, туйказынан наадайлардын алдына салып койгон. Курсактын оодыгын тунде чычкандар эмесе айылдын тунүгинде уйа тартып алган боро кушкаштар жип салатан. Курсак-



тың жоголып калганын көрөлө, Кара кудайга оного артык бүдөр боло берген.

Же бу жыл оның санаазы эки башка бөлине берген. Уредүчилер, аймакканг келген бичикчи улустар кудай жок деп айдыжар, деремненинг карган улустары дезе кудай бар деп айдыжар. Кемизине бүдетенинг Кара торт билбей турган. Оның учун ол бүгүн кудайдан эки жылга сураган сурагын калганчы катап сураар деп бек сананып алган. Бозулар кабырып барардан озо ол кудайлардын алдына жарым көөш кайнадып салган картошканы жайып салала, үч катап бажырала, жүре берди. Ойто жанза, оның сурагы бүдүп калар: ак боро ат, алмастый курч үлдү оны сакып тууар деп, ол тың иженип турган.

Оның учун ол жалганда узак токунаалу жүрүп болбой салала, күн жабызай ла берерде, бозуларын чеденге мантатканча айдап жетиреле, айылы жаар мендеди. Жүреги тың согулып турган.

Уйде кижиге жок эмтир. Жааназы, байла, айылдай берген. Энези жаш балазын кучактанып алган, туранын эжигинде отурды. Энезине көрүнбеске Кара айылды орой согуп, эжиктен араай кирип келди. Жарык күнге үрене берген көстөри карануй айылдын ичинен нени де түргөн көрүп болбой, бойы очокко согулып, кудайлар жаар басты. Кудайлардын сырагай ла алдынан боро кушкаштар түнүк өрө тиркирежип учуп чыктылар. Кудайлардын курсагын боро кушкаштар жип турпанын Кара билип ийди. Тегин жердег күкүрт те күркүребеди, темир туйгакту ат та келбеди. Боро кушкаштардын кылыгын билеле, Кара кудайларга ачынып чыкты: «Бу төгүн кудай болбой! Боро кучыйактарга чыдабай, курсагын блаадып турганда, ненинг кудайы бу? Улус сени тегин жерге өртөбөгөн турбай» — деп, Каракай энезинин кудайларын канайда өртөгөнүн эске алынды. Оного ачынганына жааназынын жаан кыгырак бычагын бедреп таап алала, төрдөгү илүде турган кудайлар өрө атпактанып чыгып келди. Оның магдайынан тер тамчылап, жүреги тың согулып турды. Андый да болзо, ол наадай-кудайдан чала жалтанып турды. Оның чике ле алдында толчы көстөри тозынга, ышка борорыжып калган наадайлар өчөмүк көстөриле Караны керекке де бодобой, аяктап отурдылар.

«Жангыс мен эмезим; Каракай кудайларын база өртөп салган, түнөй ле бир де неме болбогон» — деп, Кара сананала, буттары тырлажып, колдору барынбай турганын сезип турды. Колыла болуп албай турган сайын там ла бычакла сайып ийер күүни



келип турды. Учунда чыдажып болбоды. Көзин јумуп ийеле, бычактын сабынан бек тудунып, јуугындагы кудайды туда берди. «Јалкын мени эмди ле јыга согуп ийер!» — деп, ол коркыган бойынча, бычагын ычкынып, көзин ачпай, јаныртыктын үстүнде чирей тонуп калгандый турды.

Је не де болбоды. Кара көзин араай ачып көрөрдө, бычактын мизи кудайды јиткезинег аланчыкка јапшыра кадап салган эмтир. Бу тужунда ол кудайды колына алып көрди. Онон кудайдын чирик буузын мойнынынан үзе тартып ийеле, тынданар ба, јок по деп очоктогы отко өртөп көрди. Кудай десе күйгенче ле тынданбады. Онойып Кара төрт кудайды өртөп ийеле, бежинчи кудайга чыкты.

Је кенетийин та не де јызырап, күркүреп, кырды төмөн тоголонып, айылдын төри орто келип табарды. Кара коркыганынан кудайдан салынбай, јаныртыктын үстүнен келип түшти. Орындарга согулып, эжикке табарып, чыгара жүгүрди.

— Бу не сайгактап турун? — деп, айылдын кийининде кыр өрө чыккан јолдо јааназы унчукты. — Неме-атазы сени тиштеп ийди?

Кара јааназынын отко јоон эдерге чуркалар тоголодып турганын көрөлө, јаңы ла токунап, булгаартып айтты:

— Тегин ле жүгүрип, ойноп турбай... Тирү кижии ойнобос по?..

1. Кара ар-бүткенди, албатынын чөрчөктөрүн јакшы ла көп билери неден көрүнөт? Оны кандый уулчак деп айдарга јараар?

2. Јааназы чөрчөктөрлө коштой база кандый куучындар айдатан эди?

3. Јааназы кудайзак болгоны база неден билдирет?

4. Кара јааназынын кудайларынан нени сураган? Сурагы бүтсн деп, нени кылынган?

5. Кудайлар деп неме төгүн болгонын ол канайып билди? Чөкөнбөлө, ол нени этти?





## ЛЕНИН КЕРЕГИНДЕ.

### Ленинге мак.

(алтай албатының кожоңы.)

Гемир кептү санаазын  
Терең сананган Ленин.  
Телекейдин үстүне  
Ырыс јайган Ленин.  
Ойгор, быжу санаазын  
Бек сананган Ленин.  
Јоктулардын јүрегине  
Күн чагылткан Ленин.  
Кулга јүрген албатыга  
Јайым берген Ленин.  
Кунугып јүрген бистерге  
Јыргал берген Ленин.  
Оштүлерди чачарга  
Бисти үреткен Ленин.  
Коммунизмге јолысты  
Јарыдып берген Ленин.

1. Ленин јокту, куд албатыга нени эжелген?
2. Ленин биске кандый јол көргүскен?





### **Лениннинг чындыгы.**

(Белорус албатынын чөрчөги.)

Бир журт жерде эки карындаш журтаган. Олор кыра сүрүп, жерди көстинг жажыла сугарып, арка-көкси кенеген болгон. Олордын ажын ла малын пандар (байлар) блаап алатан, онын ордына дезе арказына јудрук беретен.

Ол карындаштар бир жыл, эки жыл эмес, канча жыл шыралаганы јарты јок. Айландыра журтаган өскө дө јоктулар бу карындаштардан онду јаткан эмес.

Өскө кижининг тузазына иштеерге карындаштардын күүнине тийе берген. Онойдордо, олор чындык бедреп, Эне-Россияны



эбирип барар деп шүүнип алала, бардылар. Айлар айланыжып, жылдар жылыжып өттү. Онон көрүп тургулаза: көп жон жаткан журт турат. Журттын ортозында паннын туразы турат, онын жанында церкве туру.

Бу өйдө эки карындаш:

— Акыр, ого кирип, чындык кайда болгонын сурап көрөлик — дешти.

Онон айыл журттардын ортозыла барып жатса, олорго удура чүмдеп жазаган абрада отурып алган пан келип жаткан эмтир.

Олорды көргөн пан мынайда сурады:

— Слер кемнин жоктулары, кайдан келгенигер, нени бедреп жүригер?

Карындаштар ого каруун мынайда берет:

— Бис түрениде, кыйын-шырада жатканыс, мынаг ары онойдо жадарга күчис жетпеди. Чындык бедреп барып жадыс. Оны кайдан табарын биске айдып берсен, пан.

— Жакшы, слердин ондый күүнигер бар болзо, чындыкты мен слерге көргүзип берерим, жангыс ла слер онын учун меге бир жыл иштеп берер учурлу.

Карындаштар жөпсингиледи.

Олор иштеген, иштеген: кыра сүрүп, жерди көстөринин жажыла сугарып жүрди. Онойдо жыл өдө берди. Онойдордо, олор панга келгилеп:

— Же, пан, чындыкты канайда табарына эмди бисти үретсен, — деп айдыштылар.

Карууна пан мынайда айтты:

— Слер, тербезендер, эр-жажына, элен-чакка биске, пандарга, иштейтен учурлу, чындык шак ла бу мындый!

Карындаштар түкүрип ийеле, онон ары бардылар.

Айлар айланыжып өдөт, жылдар жылыжып өдөт. База бир журт жерге келдилер. Олорго удура абыс келип жат:

— Чындык кайда болгонын таап аларга слер бисти үредип койзогор, адабыс.

Абыс карууна мынайда айтты:

— Жакшы, мен слерге чындыкты тенгеридеги кудайдан сурап берерим, же жангыс онын учун меге бир жыл иштеер учурлугар.

Карындаштар жөпсиндилер. Олор иштеген, иштеген: абыстын кыразын сүрген, жерди көстөринин жажыла сугарган, онойып жыл өткөн. Качан карындаштар абыска келгилеерде, ол олорго мынайда айдып жат:



— Јакшы иштегер, кудайды ачындырбагар — шак бу слерге чындык!

Карындаштар түкүрип ийеле, онон ары бардылар.

Олор којойымга келдилер. Ол бай, течпек, паннаг ла абыстан да течпек эмтир.

Ол олорго удур чыгып келди.

— Јакшы — деп, којойым айдат, — чындык кайда болгонун таап аларына мен слерди үредип койорым, јангыс оның учун слер меге бир јыл иштеер учурлу.

Карындаштар јөпсиндилер. Олор абыска иштеп, арка-көкси кенеди. Којойым олорды канайда акту улусты төгүндеерине, јоктуларды мекелеерине үредип турган. Бир јыл өткөлөктө, кичү карындажы айдып јат:

— Чындыкты мынаг ары бедреп барбазым! Ак-јарыктын үстүнде јокту кижиде чындык јок!

Онойып ол бойының јуртына ойто јана берди. Је оның аказы јана баспас кижиде болгон, чындыкты таап албаганча, айылына јанар күүни јок болгон.

Онон ары ол фабриканын ээине барды.

Фабриканын ээзи паннаг да, абыстан да, којойымнаг да бай болды. Агазы ого иштеп баштады, фабрикада дезе көп улус иштеп турган.

Ол ондо көп јылдардын туркунына иштеген. Арка-көкси кенеп, чындыкты көрүп болбоды. Бир катап ол мынайда араай өткөн куучын укты:

— Чындыкты билетен сок ло јангыс кижиде бар. Ол кижинин ады Ленин, оның јаткан јери дезе Питерде.

Агазы ол кижинин адын угуп алала, оны бедреп барды. Ол көп күндердин, айса болзо, көп айлардын туркунына барган. Питерге једип келеле, көрүп турза, ишмекчи бараткан. Ол онан араайынан сурады:

— Мында Ленинди кайдан табар?

Ол дезе ого онон араай айдат:

— Қожо баралык, мен сени јетирип койойын, нөкөр.

Олор чүми јок теп ле тегин турага келдилер. Айландыра көп жүзүн ле базын бичиктер бар эмтир. Олорго удур бир кижиде чыгып келди, оның кийингени чүмдү эмес болды. Чыгып келеле, ја-лакай бүдүмиле мынайда сурайт:

— Эзендер бе, нөкөрлөр! Кандый јакшы табыш айдадыгар?

Байагы кижиде чындыкты канайда бедрегенин ого айдып берди.



Фабрикадагы ээжилер керегинде Ленин оныла узак куучындашкан, деремнедеги жоктулар керегинде сурап турган, онын кийининде десе айтты:

— Сен чындыкты бедреп, фабрикага барганын жакшы, ол кайда болгону, сен түрген билип аларын. Слер оны бойыгардын колыгарда тудуп жүригер.

Онон пандарга да, коjoyымдарга да, фабрикалардын ээлерине де иштебеске, чындык учун канайда тартыжары ла олоорды каанла кожо канайда сүрүп койотоны керегинде Ленин ого куучындап берди.

Агазы фабрикага ойто келип, ондо ишмекчилерге Лениннин айдып берген чындыгын куучындады. Ол куучындап турат — он кижиге угуп турат, он кижиге куучындап турат — жүс кижиге угуп турат. Лениннин чындыгы онойып жер үстүнө жайылып турат.

Ол чындык фабрикалар ла деремнелер сайын көп жылдардын туркунына жүрген. Ишмекчилерди ле крестьяндарды тартыжуга көдүрип турган. Он жети жылда Октябрьда десе чындык жарлалып, жарт үниле жайылып, телекейге торгыла берди. Ишмекчилер ле крестьяндар помещиктерге ле фабрикантарга удурлажа жуулу көдүрилип чыктылар. Онойып Лениннин чындыгы жеңип чыккан.

Ол өйдөгү бери ишмекчилер ле крестьяндар пандарга, фабрикалардын ээлерине иштебейт, көкси-бели кенебейт — бойлорынын фабрикаларынын, жеринин ле жүрүмунин ээлери бойлоры боло бердилер.

1. Эки карындаштын жадын-жүрүмин куучындап беригер.
2. Бу — кижинин салымына берилген чын жүрүм бе?
3. Пан, абыс, коjoyым эки карындашты канайда мекеледилер? Олор айдып берген «чындыктыг» учурын жартагар.
4. Жаан агазы фабрикада кандый жүрүм көрди?
5. Ленин керегинде ишмекчилер ортодо ол кандый куучын укты?
6. Лениннин сүр-кеберин чөрчөк канайып көргүзөт?
7. Ленин кандый чындык айдып берди? Бу чындык жер үстүнө канайып жайылган?
8. Лениннин чындыгы качан, канайып жеткен?

## АР-БҮТКЕН ЖАСКЫДА ЛА ЖАЙГЫДА.

М. В. Мундус-Эдоков.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков — алтай писатель. Ол 1897 жылда Улалуда (эмдиги Горно-Алтайскта) чыккан. Рево-



люциядан озо ол алтай деремнелерде үредүчи болуп иштеген. Совет жан Алтайда тургузылган соңында ол алтай школдорго керектү баштапкы кычырар бичиктер ле үлгерлер, пьесалар, баснялар бичиген. Олордын көбизинде Мундус-Эдоков алтай албатынын озогы жадын-жүрүмин көргүзөт. «Жаскы жыргал» — онын ар-бүткенди көргүскөн үлгери.

### Жаскы жыргал.

Жылу күннин чогы тийип,  
Жажарып өлөг өзүп келди,  
Жайканып чечек жайылды.  
Жараш эзин салкындап,  
Жай тындуга жытанды.  
Тынар тынду немелер  
Тынып, өңжип жаранды.  
Курт-конус та сүүнип,  
Ойын эдип жыргалды.  
Күүктин үни үзүлбей  
Анда-мында угулат.  
Тан ажыра билинбей,  
Токус үйелү кожонун  
Тоорчык деген кучыйак  
Соот эдип кожондойт.  
Кара баарчык баштаган  
Орто үндү кучыйактар  
«Тоорчык кирези кожонды  
Бис билбес кайткан» дешти.  
Бойынын уйазынын жанына  
Тамагынын тамыры көпкөнчө,

Талбып учар канады талганча,  
Жараштыра кожондоды.  
Бөрүкке толо балдарлу  
Бөднө эмеген кожондоды.  
Таарга толо балдарлу  
Талтар өбөгөн түймеген,  
«Тап-тарт» деп кыйгырды.  
Үни коомой куштарым  
Үнгүрлерге коштонып,  
Кунугып, ойын-жыргалдан  
Куру артнады көөркийлер,  
Тендеп ойноп жүрдилер.  
Турна баштаган сас кужы,  
Узун бутту немелер,  
Бије салып ойноды.  
Кызыл көстү кара чай  
Мөш агашту жерде  
База бијелеп турды.  
Ончо текши жыргалды,  
Коот эдип ойноды.

1. Жас ончо тындуларды, кижини ненин учун сүүндирет?
2. Бу үлгерден албатынын чечен сөстөрүн таап, темдектегер: «тынар тынду немелер», «токус үйелү кожон», ошон до ары.
3. Тоорчык кожондойт; бөднө эмеген; талтар өбөгөн; сас кужы бије салып ойноды; үни коомой куштар кунугып, куру артнады — темдектелген сөстөрдүн учурын жартап беригер.

### Олицетворение.

Кандый бир немени иле, чокум эдип көргүзөргө амадап, писатель эпитетле, тундештирүле коштой, олицетворениени тузалап жат.



Олицетворение деп кижининг кылык-јагын, бүүдүрген керектерин тын јок немеге, ар-бүткенине эмезе тындуларга көчүргенин айдар. «Јаскы јыргал» деп үлгерде:

Курт-когус та сүүнип,  
Ойын эдип јыргады

деп, кижиле болор немени курт-когуска көчүрип айдарда, олар кизи чилеп көрүнөт. Бу мындай поэтический эп-арга картинаны база чокум, јараш эдет.

#### Ч. Чунижееков,

### ЈАС.

Јангы јылдын быйанзак кызы—  
Јылу јазыбыс, биске келдинг,  
Јаркынду күннинг изү чогу  
Јалан јерлерге јетирип бердинг.  
Сенин тынган тыныжына  
Мөнгү тоштор кайыла берди,  
Элбек јеримнинг сууларына  
Бийик пуулардан урулып келди.  
Бойынның өткөн јерлеринде  
Јурттарды сүүнчиле толтырдың.  
Быйанзып баскан изинде  
Чечектү кебисти артырдың.  
Арыштыг јайылгак кылгазы  
Күнге јажарып јалтырады.  
Куштардын ума јок үүрлери  
Кыштаган јеринег јангылады.  
Уренчи, карлагаш уйалап,  
Учуштыг түргенин көргүскилейт.  
Састарда бакалар бапылдайт,  
Кырларда күргүктер күлүрейт.  
Сен, јараш јас, текши јурттарда  
Бисти эрчимдү ишке көкүттинг.  
Учы јок элбек јаландарда  
Күчтү тракторлорды күркүреттинг.

1. Јасты автор кемле түндештирип јат?

2. Јас келгенде, слердин јеригер канайып кубулат? Куучындап беригер.



## Жай келди.

Эдил күүги жаңкылдап,  
Эңке-тоңко жай келди.  
Ак чечеги жайылып,  
Арка ичи кегиди.  
Балтырганы жатанып,  
Байый берди жыш арка.  
Элик изи чийилип,  
Чымылтыды кара арка.  
Жазыл кептү туулардын  
Жаранганы сүрекей.  
Жайлуга эмди көчөргө  
Жакшынагы сүрекей.  
Көптөй берген малдарыс  
Көк өлөңгө тойынды.  
Эрлү малчы кожоңы  
Эбиреде торгулды.  
Элди-жонды жыргадып,  
Эбирип келди эне жай.  
Жалакай күнин чалыдып,  
Жанып келди жазыл жай.

1. Жайгы ар-бүткөн жаранганы керегинде куучындап беригер (үлгердин сөстөриле).
2. Улуска жай кандый сүүмжи экелди?
3. Үлгерди эске үренип алыгар.

**Жакылта** «Жай» деп бажалыкту куучын эмезе үлгөр бичигер.







## БАЖАЛЫКТАР

### Ар-бүткен күскиде

Күс. А. Адаров . . . . .	3
Кырада. А. Ередеев . . . . .	4
Картошко керегинде кожог. П. А. Чагат-Строев . . . . .	7
Кас ла Турна. М. В. Мундус-Эдоков . . . . .	7
Көбөлөк лө Адару. М. В. Чевалков . . . . .	9
Басня . . . . .	9

### Алтай чөрчөктөр, табышкактар, кеп сөстөр

#### Чөрчөктөр

Ырысту . . . . .	11
Керик бака . . . . .	15
Сары-каан . . . . .	17
Арбанын чарагы . . . . .	18
Ус Али . . . . .	21
Чөрчөктөр керегинде . . . . .	24
Малчы-Мерген . . . . .	26
Кай чөрчөктөр . . . . .	49
Кай чөрчөктин такып айдылар сөстөрү . . . . .	54
Гипербола . . . . .	55
Табышкактар . . . . .	56
Табышкактар керегинде . . . . .	58
Кеп сөстөр . . . . .	59
Кеп сөстөр керегинде . . . . .	60

#### Озогы жүрүмнөн

Жалы жок жалчы. И. В. Шодоев . . . . .	62
П. В. Кучияктын жүрүмүнөн . . . . .	66
Соок . . . . .	68
Жайлуга көчкөни . . . . .	72
Куучындаганы, жартап бичигени ле диалог . . . . .	76
Ч. А. Чунижеков . . . . .	78
Туујунын кузуктаганы . . . . .	79
Эпитет . . . . .	91
Түндештирү . . . . .	92



**Оскё ороондордо**

Гаврош, *В. Гюго* . . . . . 93

**Ар-бүткен кышкыда**

Кышкыда, *А. Адаров* . . . . . 99

**Совет орооныс керегинде**

Лиит партизан, *Ч. Чунжеков* . . . . . 101

Энеме, *Э. Палкин* . . . . . 103

Қара жаанызыныг кудайларын өртөгөни, *Л. В. Кокышев* . . . . . 104

**Ленин керегинде**

Ленинге мак . . . . . 108

Ленинниг чындыгы . . . . . —

**Ар-бүткен јаскыда ла јайгыда**

*М. В. Мундус-Эдоков* . . . . . 112

Јаскы јыргал, *М. В. Мундус-Эдоков* . . . . . 113

Јас, *Ч. Чунжеков* . . . . . 114

Јай келди, *Э. Палкин* . . . . . 115







*Суразаков Сазон Саймович*

## РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

для IV класса

На алтайском языке

Редактор *З. И. Табакова*

Художественный редактор *И. И. Митрофанов*

Технический редактор *И. И. Ортоңулов*

Корректоры *Е. Г. Чекушева* и *А. А. Боконкова*

Сдано в набор 28/X-1969 г. Подписано в печать 14/X-1969 г.

Бумага 60×90<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Печ. лист. 7,5. Уч-изд. л. 4,77.

Заказ № 3301. Тираж 3000 экз. Цена в переплете 9 коп.

---

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,

г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 44,

Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.















**Баазы 9 акча**